

07.02.2019

Eksterne faktorer

- Arbeidslivskriminalitet og arbeidsinnvandring

Rapport 2-2019

Rapport nr. 2-2019 fra Samfunnsøkonomisk analyse AS

ISBN-nummer:	978-82-8395-031-1
Oppdragsgiver:	Skatteetaten
Forsidefoto:	Barth Bailey/Unsplash
Tilgjengelighet:	Offentlig
Dato for ferdistilling:	7. februar 2019
Forfattere:	Fernanda Winger Eggen, Jørgen Ingerød Steen, Mikkel Myhre Walbækken
Kvalitetssikrer:	Andreas Benedictow

Samfunnsøkonomisk analyse AS

Borggata 2B
N-0650 Oslo

Org.nr.: 911 737 752
post@samfunnsokonomisk-analyse.no

Forord

Denne rapporten oppsummerer vår analyse av eksterne faktorer som kan påvirke utviklingen i omfang av og former for arbeidslivskriminalitet i Norge. Det rettes et spesielt fokus mot hvordan ulike indikatorer for arbeidslivskriminalitet varierer på tvers av bransjer og næringer. Som et relatert tema gjøres det også en analyse av drivere for arbeidsinnvandring til Norge. Rapporten er skrevet av Samfunnsøkonomisk Analyse AS på oppdrag fra Skatteetaten.

Vi vil takke oppdragsgiver, ved Terje Nordli, Anders Berset og Jorunn Lindholt, for god dialog underveis i prosjektet og nyttige innspill til endelig rapport.

SØA tar ansvar for eventuelle gjenstående feil og mangler i rapporten.

Oslo, 7. februar 2019

Fernanda Winger Eggen
Prosjektleder
Samfunnsøkonomisk analyse AS

Sammendrag

Denne rapporten oppsummerer en analyse Samfunnsøkonomisk Analyse AS (SØA) har gjort av eksterne faktorer som kan påvirke utviklingen i omfanget av og former for arbeidslivskriminalitet i Norge. Analysen bygger videre på utredningen om former, omfang og utvikling av arbeidslivskriminalitet i SØA (2017). Den første delen av rapporten ser særskilt på hvordan faktorer som kan påvirke tilbudet av og etterspørselen etter arbeidslivskriminalitet varierer på tvers av næringer. Del to er en økonometrisk analyse av hvilke faktorer som kan påvirke arbeidsinnvandringen til Norge. Faktorene som omtales kan ikke direkte måle omfang eller konsekvenser av arbeidslivskriminalitet i Norge, men kan indikere om det er utvalgte næringer eller bransjer hvor myndighetene bør vurdere arbeidslivskriminelle problemstillinger nærmere.

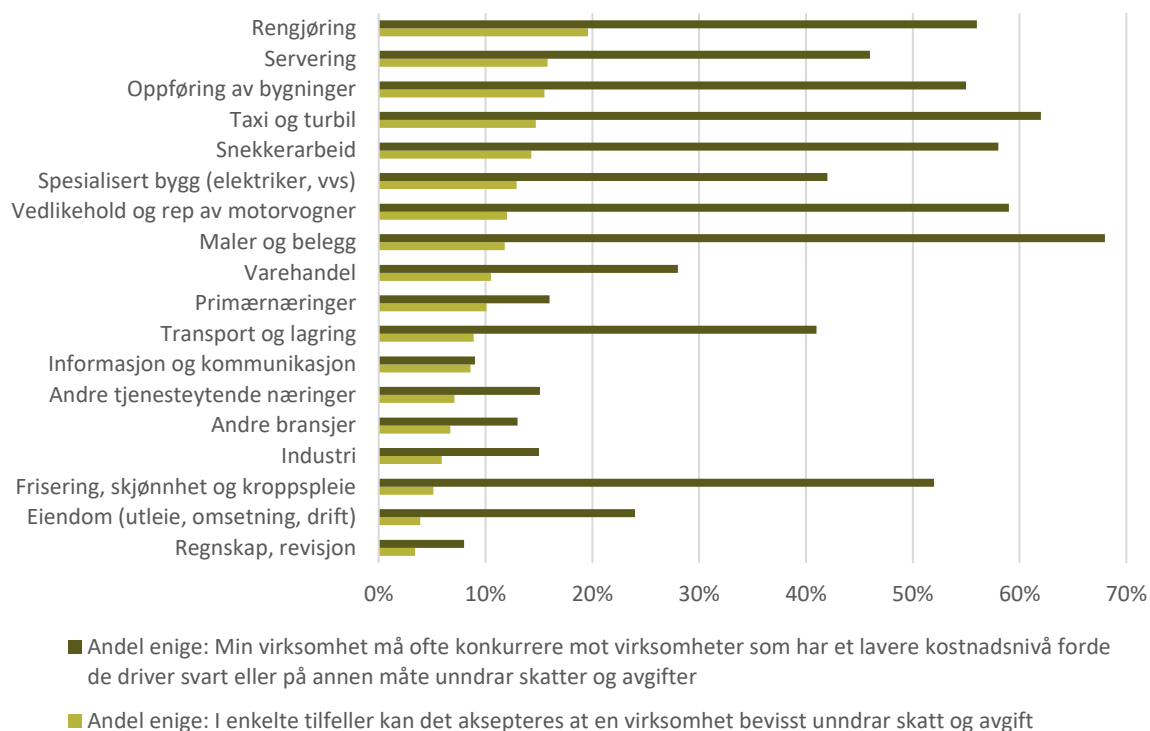
Faktorene indikerer større utfordringer med arbeidslivskriminalitet i utvalgte bransjer

I den første delen av rapporten analyseres eksterne faktorer som indikatorer for tilbudet av og etterspørselen etter arbeidslivskriminelle tjenester. Faktorer som analyseres er blant annet holdninger til kjøp av svart arbeid, organisasjonsgrad og opplevd sannsynlighet for å bli avslørt. De eksterne faktorene deles inn i om de i hovedsak påvirker tilbudet av eller etterspørselen etter arbeidslivskriminelle tjenester. Flere faktorer påvirker både tilbud og etterspørsel, men i hovedsak én av dem. Formålet med inndelingen er å tydeligere kunne karakterisere de ulike faktorene og gjennom det vurdere hvor tiltak bør implementeres.

Både virksomhetsledere og konsumenter har jevnt over gode holdninger relatert til arbeidslivskriminalitet. 10 prosent av virksomhetsledere mener at det «i enkelte tilfeller kan aksepteres at en virksomhet bevisst unndrar skatt og avgift». Det er flest virksomhetsledere innen rengjøring, servering, persontransport (taxi) og bygg og anlegg som kan tolerere skatte- og avgiftsunndragelser i visse tilfeller. Dette sammenfaller også med næringene hvor flest opplever å måtte konkurrere med virksomheter som har lavere kostnadsnivå, som følge av svart arbeid eller annen måte å unndra på, jf. figur 1. Det indikerer at holdninger til egen etterlevelse av regelverket henger sammen med hvordan andres etterlevelse oppfattes.

En annen faktor som kan påvirke tilbudet av arbeidslivskriminelle tjenester er arbeidsinnvandringen, selv om ikke er en direkte kobling mellom arbeidsinnvandring og arbeidslivskriminalitet. Imidlertid er det i næringene hvor flest oppgir aksept for unndragelser også en relativt høy andel utenlandsk arbeidskraft. Dette kan være et resultat av at utenlandsk arbeidskraft er mer tilbøyelig til å tilby arbeidslivskriminelle tjenester, men også fordi deres relativt svake posisjon i og kunnskap om det norske arbeidsmarkedet gjør at de lettere kan utnyttes av arbeids- eller oppdragsgivere. Etter EU-utvidelsen i 2004 var det sterk vekst i arbeidsinnvandringen til Norge, hovedsakelig fra Øst-Europa. Etter toppen i 2011 har imidlertid arbeidsinnvandringen falt betydelig.

Figur 1 Holdninger og konkurransevilkår

Kilde: Skatteetaten (2017).

Også på etterspørselssiden er det norske næringslivet i hovedsak preget av ryddige forhold og lovlighet. En forbrukerundersøkelse finner at i underkant av 10 prosent av forbrukerne har kjøpt svart arbeid i løpet av de to siste årene, andelen har vært fallende de siste årene (Skatteetaten, 2018). Undersøkelsen indikerer samtidig at forbrukerne har en viss toleranse for kjøp av svart arbeid når det kommer til enklere tjenester i hjemmet. 34 prosent tar imidlertid kategorisk avstand fra kjøp av svart arbeid. For å svekke etterspørselssiden gjennomføres det blant annet ulike informasjonskampanjer, samt at det er innført solidaransvar for kjøp av tjenester i bransjer som er omfattet av allmenngjøringsforskrifter.

Innvandringen drives av lønnsforskjeller

Rapportens andre del beskriver en økonometrisk analyse av målbare faktorer som kan påvirke innvandringen til Norge. Det er viktig å påpeke at det ikke er en direkte sammenheng mellom innvandring og arbeidslivskriminalitet, men at enkelte næringer som peker seg negativt ut i første del også ofte har en relativt høy andel utenlandsk arbeidskraft. Vi har lagt til grunn at en klar majoritet av alle innvandrere ønsker seg meningsfylt arbeid, og estimerer ulike faktorer påvirkning på samlet innvandring til Norge. Selv om det er slik at enkelte innvandrere faller utenfor arbeidsmarkedet, f.eks. på grunn av alder, språk eller uføregrad, mener vi at dette er en gyldig, forenklet forutsetning. I 2017 utgjorde arbeidsinnvandringen mer enn 60 prosent av den samlede innvandringen fra Europa. Arbeidsdeltakelsen blant europeiske innvandrere er også relativt høy, med 73,8 prosent i alderen 20-66 år. Videre begrenset vi studien til å omfatte innvandrere fra 28 land med fri tilgang til det norske arbeidsmarkedet.

For å estimere effekten av ulike faktorer på innvandringen til Norge benyttes aggregerte data på konjunkturer, lønn og arbeidsforhold i EU28-landene. Datasettet består av offentlig tilgjengelig statistikk, hovedsakelig hentet fra Eurostat og Statistisk sentralbyrå.

Vi søker å forklare den årlige migrasjonsraten mellom Norge og EU28-landene. Migrasjonsraten fra land i er definert som antallet innvandrere fra land i som andel av land i sin befolkning. Vi fant evidens i data for at det eksisterer en positiv sammenheng mellom migrasjonsraten i et år og migrasjonsraten i året før, arbeidsledigheten i opprinnelseslandet og lønnsforskjeller mellom Norge og opprinnelseslandet, kontrollert for utdanningsnivå. Videre fant vi en negativ sammenheng mellom migrasjonsraten og arbeidsledigheten i Norge, samt utdanningsnivå i opprinnelsesland. Vi fant ingen signifikante effekter av indikatorer for engelskkunnskaper eller indikatorer for «Ease-of-doing-business» i Norge, sammenlignet med opprinnelseslandet.

Innhold

Forord	III
Sammendrag	IV
1 Innledning	8
1.1 Oppdragets formål	8
1.2 Hva er arbeidslivskriminalitet?	8
1.3 De eksterne faktorene deles inn etter hvordan de påvirker arbeidslivskriminaliteten	9
1.4 Leserveiledning	9
2 Faktorer på tilbudssiden	10
2.1 Redusert virksomhetsskatt reduserer gevinsten ved å drive kriminelt	10
2.2 Organisasjonsgrad	11
2.3 Sannsynlighet for avsløring	12
2.4 Straffereaksjonens omfang	15
2.5 Virksomhetslederens holdninger til arbeidslivskriminalitet	16
2.6 Innvandringen har avtatt de siste årene	17
2.7 Tilbudsfaktorer oppsummert	20
3 Faktorer på etterspørselssiden	22
3.1 Kjøp av svart arbeid	22
3.2 Holdninger til arbeidslivskriminalitet	24
3.3 Tiltak for å redusere etterspørselen	25
3.4 Etterspørselsfaktorer oppsummert	26
4 Makroøkonomisk analyse av arbeidsinnvandring	27
4.1 Faktorer som påvirker innvandringen	27
4.2 Datagrunnlag	29
4.2.1 Statistisk sentralbyrå	29
4.2.2 Eurostat	29
4.3 Fremgangsmåte	30
4.4 Resultater	31
5 Referanser	34

1 Innledning

På oppdrag for Skatteetaten har Samfunnsøkonomisk analyse AS (SØA) gjennomført en analyse av eksterne faktorer som kan påvirke utviklingen i arbeidslivskriminaliteten. Rapporten bygger videre på utredningen om former, omfang og utvikling av arbeidslivskriminalitet i SØA (2017), men ser særskilt på hvordan indikatorer for arbeidslivskriminalitet varierer på tvers av næringer og hvilke faktorer som påvirker omfanget av arbeidsinnvandring til Norge.

1.1 Oppdragets formål

Oppdragets formål er todelt.

I første del struktureres eksterne faktorer som påvirker både tilbud av og etterspørsel etter arbeidslivskriminelle tjenester. Analysen retter oppmerksomheten mot hvordan de ulike indikatorene for arbeidslivskriminalitet treffer ulike næringsgrupper.

I andre del gjøres det en empirisk analyse av faktorer som påvirker arbeidsinnvandringen til Norge. Forklaringsvariabler som undersøkes i analysen er inntektsnivå, arbeidsledighet, utdanningsnivå og byråkratiske prosesser knyttet til å skaffe inntekt (enten ved å starte egen virksomhet eller bli ansatt). Det er viktig å bemerke at det ikke er en direkte sammenheng mellom arbeidsinnvandring og arbeidslivskriminalitet. Likevel er det slik at næringer hvor kontroller avdekker kriminelle aktører også ofte har høye andeler utenlandsk arbeidskraft. Om sammenhengen mellom arbeidsinnvandring og arbeidslivskriminalitet er et resultat av at utenlandske aktører i større grad begår arbeidslivskriminalitet, av at utenlandsk arbeidskraft utnyttes fordi de har en svakere posisjon i arbeidsmarkedet eller av et samarbeid mellom arbeidsgiver og arbeidstaker er imidlertid usikkert og vil sannsynligvis variere på tvers av bransjer.

1.2 Hva er arbeidslivskriminalitet?

Det norske arbeidsmarkedet er i hovedsak kjennetegnet av ryddige og gode arbeidsforhold. En rekke offentlige aktører driver imidlertid forebyggende arbeid, flere av disse peker på arbeidslivskriminalitet som en betydelig samfunnsutfordring. Disse inkluderer blant annet Arbeidstilsynet, Kriminalomsorgen, Kripas, Mattilsynet, NAV, Politiets utlendingsenhet, Skatteetaten, Tollvesenet, Utlendingsdirektoratet og Økokrim.

De samme aktørene har definert arbeidslivskriminalitet som:

«Arbeidsmarkedskriminalitet er brudd på norske lover om lønns- og arbeidsforhold, trygde-, skatte og avgiftskriminalitet eller organisert kriminalitet som minimaliserer produksjonskostnadene for varer og tjenester i Norge og dermed undergraver norske samfunnsstrukturer og virker konkurransevri-dende.»

Fra Situasjonsbeskrivelse – Arbeidslivskriminalitet i Norge, Arbeidstilsynet mfl. (2014)

Samlet sett kan arbeidslivskriminalitet beskrives som handlinger i arbeidslivet som bryter med norske lover om lønns- og arbeidsforhold, trygder, skatter og avgifter.

Arbeidslivskriminaliteten er sammensatt og omfatter mange ulike former for lovbrudd, for eksempel brudd på arbeidsmiljøloven, skatteloven eller utlendingsloven. De arbeidslivskriminelle aktørene tjener seg rike på samfunnets, og ofte arbeidstakers, bekostning. Det finnes ingen entydig definisjon av arbeidslivskriminalitet. Om lovbrudd karakteriseres som arbeidslivskriminalitet avhenger derfor av den konkrete saken og sammenhengen lovbruddet har utspilt seg i.

Arbeidskraften som benyttes av de arbeidslivskriminelle aktørene er ofte fleksibel og blir vekslet mellom ulike foretak, også i ulike næringer. Arbeidstilsynet mfl. (2014) finner indikasjoner på at arbeidslivskriminaliteten har spredd seg til flere bransjer, og at fellesnevneren ofte er anbud på levering av tjenester rettet mot private virksomheter. Det finnes lite data om omfanget av utnyttelsen av arbeidskraft, én forklaring på dette er at det i stor grad er utenlandsk arbeidskraft som blir utnyttet (Arbeidstilsynet, et al., 2014).

1.3 De eksterne faktorene deles inn etter hvordan de påvirker arbeidslivskriminaliteten

Det er sammensatte årsakssammenhenger bak omfanget av arbeidslivskriminalitet. Slik kriminalitet er grunnleggende drevet av et motiv om økonomisk gevinst, ved å omgå regelverk som påvirker lønnsomheten av næringsaktivitet eller på andre måter. Blant annet kan ansattes identifikasjonspapirer eller annen dokumentasjon misbrukes til ulike former for bedrageri. For eksempel lånebedrageri, trygdebedrageri eller deling av HMS-kort og identitet blant arbeidstakere (Arbeidstilsynet, et al., 2014).

De eksterne faktorene som analyseres i dette prosjektet vil deles inn i om de i hovedsak påvirker til-

budet av eller etterspørselen etter arbeidslivskriminelle tjenester. Flere faktorer påvirker både tilbud og etterspørsel, men i hovedsak én av dem. Formålet med inndelingen er å tydeligere kunne karakterisere de ulike faktorene og gjennom det vurdere hvor tiltak bør implementeres.

Over de siste årene har arbeidslivskriminaliteten spredd seg til flere næringer. Dette pekes blant annet på i situasjonsbeskrivelsen fra 2017. For hver faktor vurderes det derfor hvilke næringer som påvirkes av denne. At analysen konsentreres om påvirkningen på ulike næringer viktig fordi arbeidslivskriminaliteten varierer i svært stor grad på tvers av næringer.

1.4 Leserveiledning

I kapittel 2 og 3 kartlegges eksterne faktorer som kan påvirke av arbeidslivskriminelle tjenester. Kapitlet trekker spesielt fram hvordan indikatorer for holdninger til og omfang av kjøp og salg av arbeidslivskriminelle tjenester varierer på tvers av næringer.

I kapittel 4 beskrives den observerte utviklingen i innvandringen til Norge de siste årene, før det gjøres en empirisk analyse av hvilke faktorer som påvirker innvandringen og arbeidsinnvandringen.

2 Faktorer på tilbudssiden

I dette kapittelet gjennomgår vi de faktorene som i størst grad påvirker tilbudet av arbeidslivskriminelle tjenester. Faktorene som gjennomgås er størrelsen på skattekilen, organisasjonsgrad, sannsynlighet for avsløring, forventet straff og arbeidsinnvandring.

2.1 Redusert virksomhetsskatt reduserer gevinsten ved å drive kriminelt

Skattekilen er differansen mellom hva det koster å levere et produkt og det leverandøren sitter igjen med etter skatt. Større forskjeller mellom arbeidskraftens inntekt etter skatt og virksomhetens lønnskostnader øker beløpet som potensielt kan unndras og dermed insentivet til å unndra. Kleven mfl. (2011) finner at det er en positiv sammenheng mellom høyere marginalsatt og skatteunndragelser.

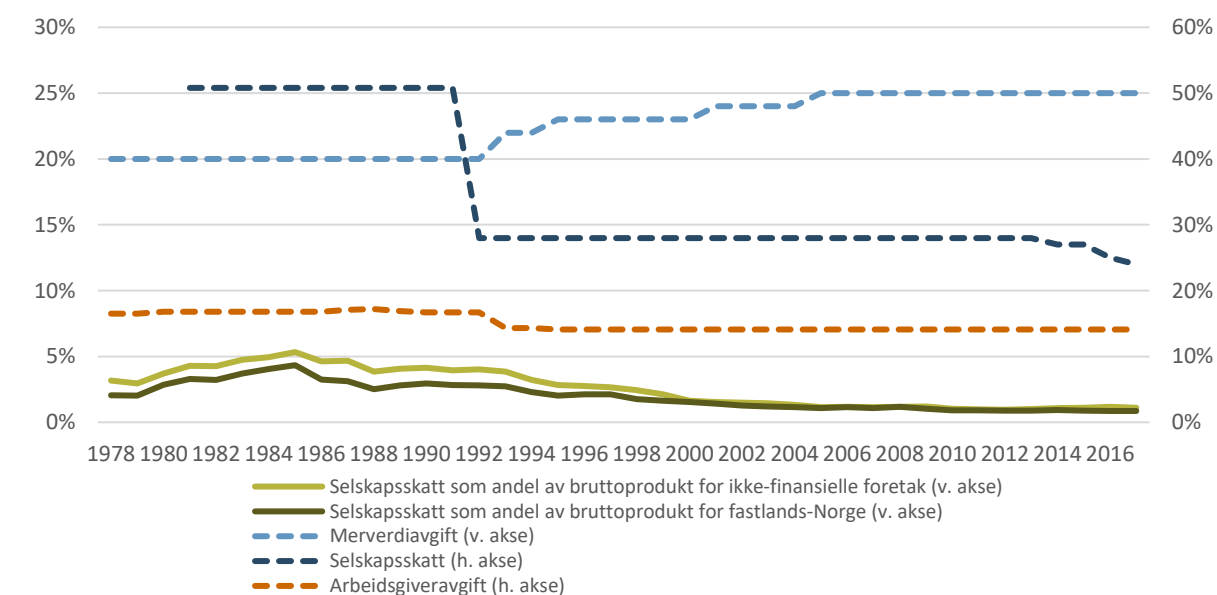
Store skattekiler øker differansen mellom aktører som følger og de som ikke følger regelverket. Kostnadsdifferansen gjør det vanskeligere for lovlidige aktører å konkurrere på pris, dersom andre aktører velger å unndra skatt. En rekke studier finner at

både skatt på virksomheters inntekter og arbeidsgiveravgift, isolert sett, er blant hovedårsakene til unndragelser (Mummert & Schneider, 2001; Dell'Anno, 2003; Lippert & Walker, 1997).

Skatte- og avgiftssystemet i Norge er delvis basert på grunnlagsdata fra tredjepart, som reduserer mulighetene til å unndra. Systemet baseres imidlertid også delvis på samfunnets tillit til at den enkelte private aktør velger å rapportere inn sin fulle inntekt. Hvorvidt det er gunstig å rapportere inn alle inntekter avhenger av sannsynligheten for å bli avslørt, hvor avskrekkende sanksjonene er og hvor store kostnader etterlevelse av regelverket påfører aktøren (Clotfelter, 1983).

De siste årene har satsen for selskapsskatten gradvis blitt redusert fra 27 prosent i 2014 til 23 prosent i 2018, for 2019 er det foreslått videre reduksjon til 22 prosent. Selskapsskatten som andel av bruttoproduktet har imidlertid ligget stabilt rundt 1 prosent de siste årene. Den lavere skattesatsen er ikke ret-

Figur 2.1 Utvikling i skattesatser som er relevante for arbeidsmarkedet og i samlet verdi av skatteinntektene som andel av bruttoprodukt.

Kilde: Statistisk sentralbyrå.

tet mot arbeidslivskriminalitet, men reduserer indirekte gevinsten av å unndra skatt for virksomheter og svekker dermed insentivet til å unndra.

Selv om av skattesatsen er redusert, er likevel 27 prosent i SMSØs forbrukerundersøkelse fra 2018 helt eller delvis enig i påstanden at «skatter og avgifter er så høye at personer tvinges til å bruke svart arbeidskraft».

På tross av noen geografiske forskjeller i satsen for arbeidsgiveravgiften og visse unntak og fritak for merverdiavgift, treffer i utgangspunktet skattesystemet alle virksomheter likt. Det indikerer at skattekielen sannsynligvis har størst effekt på det samlede omfanget av arbeidslivskriminalitet, men ikke er en direkte kilde til at det oppstår forskjeller på tvers av næringer.

2.2 Organisasjonsgrad

Etter en topp på 1980- og 1990-tallet har organisasjonsgraden i Norge har blitt gradvis redusert. De siste 10 årene har den imidlertid ligget stabilt rundt 49 prosent, jf. figur 2.2.

Figur 2.2 Organisasjonsgrad i Norge.

Kilde: Nergaard (2018).

Organisasjonsgraden avhenger av en rekke forhold, knyttet til kjennetegn ved både arbeidstakerne, arbeidsforholdene og arbeidsplassene (Nergaard,

2018). Det er først og fremst strukturelle forhold knyttet til endringer i bedriftsstørrelse og nærings sammensetningen. Det har blant annet blitt færre industrijobber og flere servicejobber.

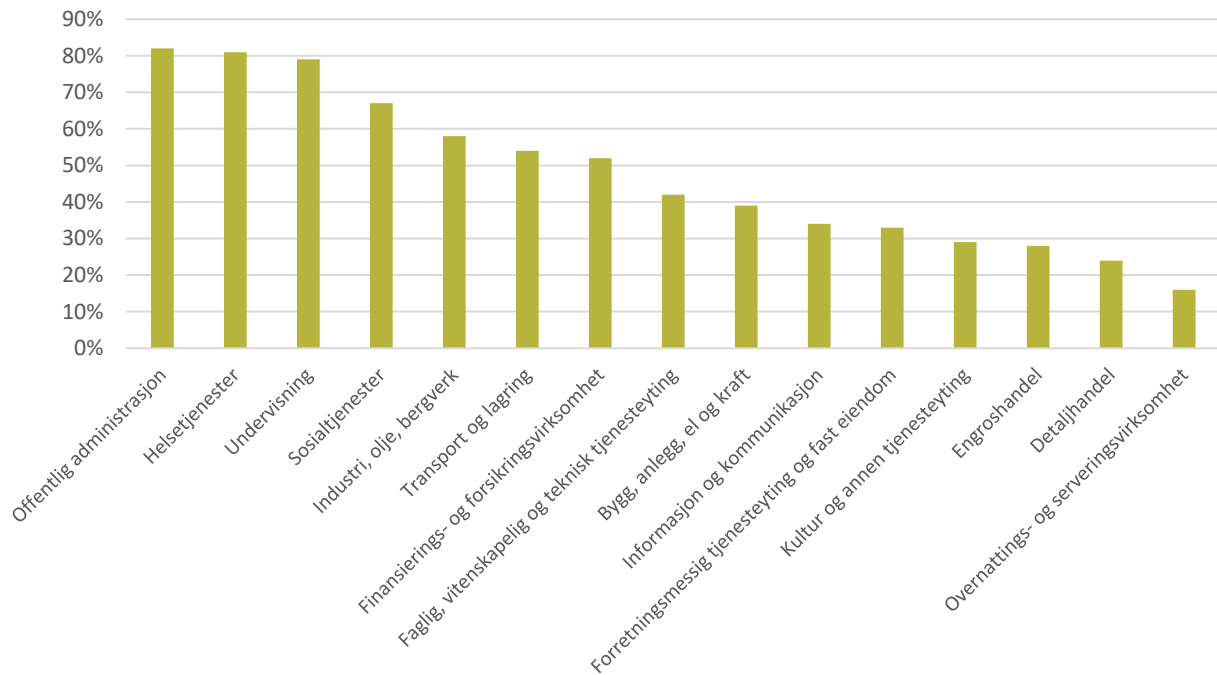
Organisasjonsgraden i offentlig sektor betydelig høyere enn i privat sektor, med 80 mot 38 prosent.

Ser vi på kjennetegn ved organiserte arbeidstakere finner vi at organisasjonsgraden øker med utdanningslengde. 42 prosent av de sysselsatte med høyere utdanning er organisert, mot kun 35 prosent med videregående opplæring eller kortere utdanning. Personer som jobber heltid er oftere organisert enn de som jobber deltid. Organisasjonsgraden øker også med ansiennitet hos arbeidsgiver. Når det kommer til forhold ved arbeidsplassen er det en positiv sammenheng mellom organisasjonsgrad og virksomhetsstørrelse, særlig i privat sektor.

Det er naturligvis sterk sammenheng mellom kjennetegn ved organiserte arbeidstakere, hvor disse jobber og dermed forskjeller i organisasjonsgrad på tvers av næringer og bransjer, jf. figur 2.3. I det offentlige er organisasjonsgraden generelt høy, med rundt 80 prosent i offentlig administrasjon, helsetjenester og undervisning. Industrivirksomheter og virksomheter innen transport og lagring har tradisjonelt hatt relativt mange ansatte og har en relativt høy organiseringsgrad rundt 55 prosent. I den nederste delen av skalaen finner vi detaljhandel og overnattings- og serveringsvirksomhet, som begge er kjennetegnet i stor grad av arbeidstakere med lite formell utdanning og ofte løsere tilknytning til arbeidslivet. Bygg- og anleggsbransjen har om lag 40 prosent organisasjonsgrad.

Det er grunn til å tro at lavere organisasjonsgrad reduserer arbeidstakernes forhandlingsmakt i fastsettelsen av lønns- og arbeidsvilkår. Fagorganisasjonene fungerer også i seg selv som et kontrollorgan mot utnyttelse av arbeidstakere i arbeidsmarkedet.

Figur 2.3 Organisasjonsgrad på tvers av næringer

Innen jordbruk, skogbruk og fiske er det gjennomført for få intervjuer til å oppgi tall.
Kilde: Nergaard (2018).

Lavere oppslutning om arbeidstakerorganisasjonene fører ikke nødvendigvis til økt arbeidslivskriminalitet. Det er imidlertid en indikasjon på at arbeidsgivere får større makt i arbeidsforholdet og øker isolert sett mulighetene for å utnytte arbeidstakere og drive ulovlig virksomhet.

2.3 Sannsynlighet for avsløring

En sentral faktor som påvirker omfanget av arbeidslivskriminalitet er sannsynligheten for at ulovlige handlinger blir oppdaget og straffet.

Arbeidslivskriminalitet er kjennetegnet av spredte kostnader og konsentrerte gevinster. Gevinstene for enkeltaktører kan være betydelige, mens kostnadene rammer fellesskapet. I mange tilfeller er det derfor få aktører som har betydelig egeninteresse av å melde fra om regelbrudd.

Det er imidlertid noen grupper som i utgangspunktet har sterkere insentiver til å melde fra om lovbrudd. Disse inkluderer blant annet utnyttede arbeidstakere eller konkurrerende virksomheter.

Dersom arbeidstakere jobber under urimelige lønns- og arbeidsvilkår påføres de betydelige personlige kostnader. Det er imidlertid flere årsaker til at denne gruppen ikke nødvendigvis melder inn lovbrudd. Årsakene kan for eksempel være manglende kunnskap, frykt for at det kan påvirke deres framtidige muligheter i arbeidsmarkedet eller lite tro på at å melde fra vil påvirke situasjonen. Trygstad (2017) finner at frykt for gjengjeldelse er den viktigste grunnen til at utnyttede arbeidstakere ikke melder fra om ulovlige forhold. Dersom enkelte arbeidstakere ikke har ressurser til å melde fra om lovbrudd har imidlertid sterke fagorganisasjoner insentiver til å melde fra om vilkår som går på bekostning av arbeidstakere. Det er imidlertid en utfordring at mange av arbeidstakerne som er offer for arbeidslivskriminalitet ikke er organisert og at organisasjonsgraden samlet sett fortsetter å falle.

Andre virksomheter kan også ha insentiv til å melde fra om observerte eller mistenkte lovbrudd hos konkurrenter. Det kan for eksempel være at arbeidslivskriminalitet gir en annen virksomhet konkurransevrikkende fordeler i markedet, og at lovlydige virksom-

heter blir skviset ut. Offentlig informasjon og muligheten til å sammenligne virksomheter innen et markedssegment svekker insentivene til å tilby arbeidslivskriminelle tjenester.

Kontroller som gjennomføres av ulike offentlige aktører er sentralt når det kommer til den faktiske og opplevde risikoen for at arbeidslivskriminalitet oppdages og kan sanksjoneres. Både skattemyndighetene, arbeidstilsynet og NAV Kontroll peker på at deres kontroller hovedsakelig velges ut på grunn av mistanke om manglende etterlevelse av regelverket, men også tips fra publikum.¹

Tips fra publikum kan for eksempel komme gjennom søk i skattelister. Bø, Slemrod og Thoresen (2015) finner at tilgang til å søke anonymt i skattelister reduserer omfanget av skatteunndragelser. Det vurderes ikke årsakssammenhenger, men en mulig forklaring er at slike søk kan lede til tips til skattemyndighetene, eller i alle fall at de som ønsker å unndra skatt opplever dette som en reell risiko. Hvor utbredt slik varsling er og om det gir verdifull informasjon til kontrollmyndighetene er usikkert. Intervjuer med aktører i bygge- og anleggsbransjen tyder på at det ikke er uvanlig (SØA, 2016). Det pekes imidlertid også på at kontrollstatene, og særlig politiet, mangler kapasitet til å følge opp de ulike sakene.

Nivået på arbeidslivskriminaliteten påvirkes potensielt gjennom to kanaler i forbindelse med risikoen for å bli tatt. Den ene er den faktiske risikoen for å bli oppdaget, for eksempel som følge av omfanget

av gjennomførte kontroller. Den andre er enkeltaktørens subjektive *opplevde* risiko for å bli tatt, som ikke nødvendigvis er proporsjonal med den faktiske. Antall kontroller, men også kvaliteten på og effektiviteten av disse, påvirker sannsynligheten for at lovbrudd oppdages og sanksjoneres.

Når sannsynligheten for kontroll avhenger av faktorer som aktøren selv kan påvirke, for eksempel registrert inntekt, betyr det at aktøren selv påvirker sannsynligheten for å bli tatt. At sannsynligheten for å bli kontrollert øker med et eventuelt avvik fra «normalen» kan derfor lede til at unndragelsen blir lavere enn det man skulle tenke ut fra de observerte sannsynlighetene for å bli tatt (Barth & Ognedal, 2004).

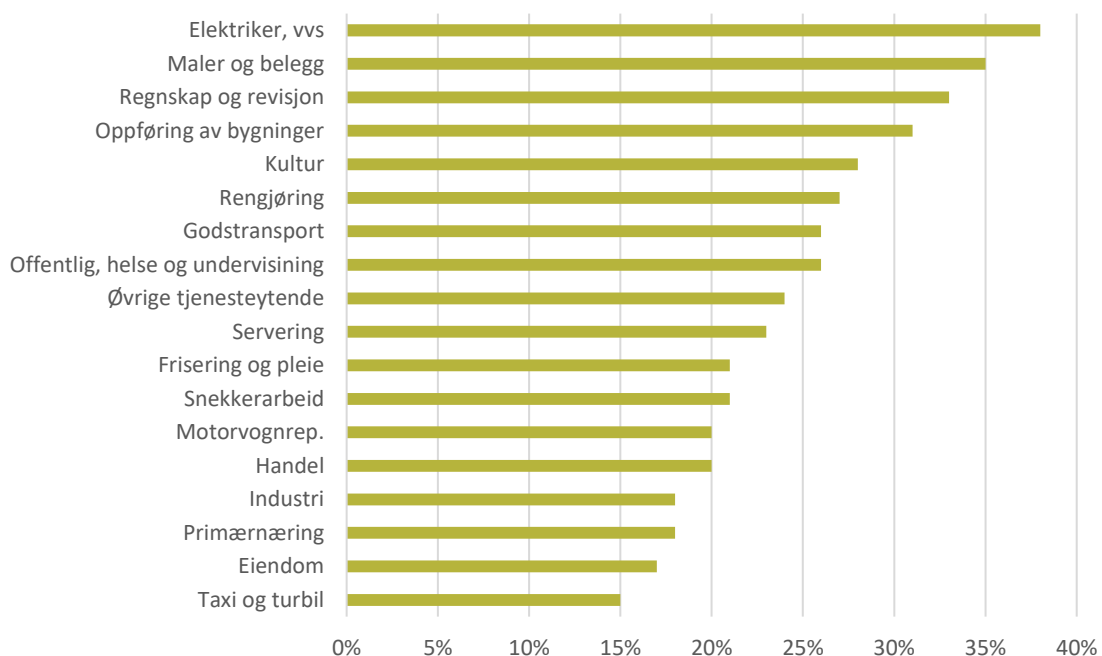
Det som betyr mest for valgene til aktørene i markedet er imidlertid ikke hva kontroll sannsynligheten faktisk er, men hva de tror den er. Dersom få blir kontrollert eller faktiske lovbrudd ikke avdekkes ved kontroll er det sannsynlig at virksomhetene anser sannsynligheten for å bli tatt som lav.

Det er gjennomført flere spørreundersøkelser for å kartlegge ulike aktørers subjektive oppfatninger om sannsynligheten for å bli avslørt for ulovligheter i arbeidsmarkedet.

¹ Skatteetatens kontroller kan deles inn i to hovedkategorier – oppgavekontroll og etterkontroll. Oppgavekontroll er kontroll av skatteyters pliktige skjema, inkludert opplysninger vedrørende selvangivelse og MVA-oppgaver. Etterkontroll er kontroller etter utlegg hvor skatte- og avgiftsforhold vurderes opp mot dokumentasjon knyttet til regnskap eller næringsvirksomhet utover pliktige oppgaver, og er således mer omfattende enn oppgavekontroller. Mistanke innebærer for eksempel at etaten oppdager en

form for avvik fra «normalen» eller mottar tips. NAV Kontroll har fire hovedmetoder for å avdekke trygdesvindel: registersamkjøringer (for eksempel NAVs stønadsregistre mot Aa-registeret), meldinger fra samarbeidspartnere, intern avdekking gjennom ordinær saksbehandling, dedikerte kontroller og tips fra publikum.

Figur 2.4 Andel som mener det er liten oppdagelsesrisiko, fordelt på bransje i 2017.

Kilde: Skatteetaten (2018)

Opplevd oppdagelsesrisiko har blitt målt både gjennom Kriminalitets- og sikkerhetsundersøkelsen (KRISINO) og Skatteetatens undersøkelse og etterlevelse, rapportering og oppdagelsesrisiko (SERO) siden 2006. Samlet sett oppgir i overkant av 70 prosent av respondentene i 2018 at det er stor sannsynlighet for at skattemyndighetene oppdager at en virksomhet i deres næring unnlater å rapportere inn alle skatter og avgifter. 23 prosent mener sannsynligheten er liten eller svært liten (Skatteetaten, 2018). Andelene er omtrent som i 2017, men opplevd oppdagelsesrisiko er høyere enn tidligere år.

Det er imidlertid betydelige forskjeller i opplevd oppdagelsesrisiko på tvers av bransjer, jf. Figur 2.4. I ulike deler av bygg- og anleggsbransjen er det relativt mange som mener det er liten sannsynlighet for at skattemyndighetene oppdager ulovlig aktivitet. Næringslivets sikkerhetsråd (2017) finner lignende resultater (30 prosent), men også at andelen innen bygg og anlegg er betydelig redusert siden 2015.

Videre mener relativt mange bedriftsledere innen regnskap og revisjon, kulturbransjen, rengjøring, godstransport, servering og øvrig tjenesteyting det er liten sannsynlighet for at unndragelser i bransjen blir oppdaget.

Bedriftsledere innen persontransport, i industrien og for snekkerarbeid opplever imidlertid at det er relativt høy sannsynlighet for at kriminelle blir oppdaget. Dette er potensielt et resultat av at skattemyndighetene har hatt strengere fokus på disse bransjene de siste årene.

I 2018 anså 40 prosent det som sannsynlig at de vil bli kontrollert i løpet av de neste to årene. Generelt er det virksomheter i bransjer som opplever at det er stor sannsynlighet for at ulovligheter oppdages som anser det som mest sannsynlig å bli kontrollert de neste to årene.

Virksomhetslederne i SERO-undersøkelsen tror at manglende ressurser og at det gjennomføres for få kontroller er hovedårsakene til at det er liten sannsynlighet for at skattemyndighetene avslører kriminelle aktører. En tidligere gjennomgang av ulike innførte tiltak mot arbeidslivskriminalitet konkluderte med at flere av tiltakene ikke etterlevs. Mangel på kapasitet og samarbeid mellom kontrolletatene er ansett som viktige årsaker (SØA, 2016).

Djupdal og Myhrvold-Hanssen (2017) finner at mer målrettet og effektiv kontrollvirksomhet fra skattemyndighetenes side reduserer omfanget av arbeidslivskriminalitet. Effektene er imidlertid ikke entydig positive. De siste årene har Skatteetaten hatt spesielt fokus på bransjen innen ferdiggjøring av bygninger og generelt mot utenlandske arbeidstakere, dette har redusert sannsynligheten for arbeidslivskriminalitet i denne bransjen. I drosjebiltransport er det imidlertid økt sannsynlighet for arbeidslivskriminalitet i samme periode. På tross av målrettet fokus fra skattemyndighetene de siste årene, indikerer SERO-undersøkelsen at risikoen for at arbeidslivskriminalitet bli oppdaget fortsatt oppleves som relativt lav i byggebransjen, sammenlignet med andre bransjer.

Begrensede ressurser hos kontrollmyndighetene gjør det vanskelig å håndtere alle de ulike utfordringene samtidig. Topnes og Sherling (2015) peker også på at fortjenesten som kan oppnås ved å drive ulovlig er så stor og at avsløringsrisikoen oppleves som så liten at den ulovlige aktiviteten fortsetter selv om man er ilagt en straffereaksjon. Bott mfl. (2017) finner også at skattytere som fikk påminnelse om skattens betydning for velferden og det moralske og rettfærdige med å bidra rapporterte inn mer enn de som fikk påminnelse om at de kan bli avslørt.

Det er gjort noen empiriske tester knyttet til effekten av avskrekkingstiltak. Feld mfl. (2007) finner at av-

skrekking ikke har en entydig effekt på «skyggeøkonomiens» størrelse. Økt opplevd sannsynlighet for å bli avslørt reduserer imidlertid omfanget.

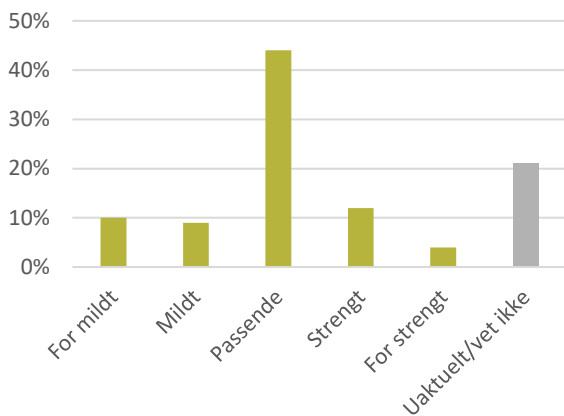
2.4 Straffereaksjonens omfang

Et annet avskrekkende virkemiddel for å redusere arbeidslivskriminaliteten er straffereaksjonene som følger når kriminell aktivitet oppdages. Straffelovgivningens formål er «å forebygge uønsket atferd og å forebygge sosial uro i kjølvannet av uønsket atferd som likevel måtte skje» (Innst. O. nr. 72 (2004-2005), s. 14).

Det er tett sammenheng mellom opplevd sannsynlighet for å avsløre og hvor strenge de forventede straffereaksjonene er. Dersom det er lav sannsynlighet for å bli avslørt, kan prevensjonsprinsippene straffelovgivningen opprettholdes ved å sanksjonere lovbrudd strengere. Det er samtidig avgjørende at kriminalitet som oppdages faktisk sanksjoneres, ellers vil ikke den preventive effekten opprettholdes, selv med strenge straffer (NTAES, 2017).

Straffereaksjonene som følger av arbeidslivskriminalitet vil naturligvis variere med omfang og alvorlighetsgrad. Straffereaksjonene kan være alt fra bøter til fengselsstraff. SERO 2018 finner at flertallet av de som har tatt stilling til hvordan bedrifter som har blitt tatt for unndragelser behandles passer strengt. 19 prosent mener de behandles for mildt, mens 16 prosent mener de behandles for strengt, jf. figur 2.5

Figur 2.5 «Hvordan synes du virksomheter som blir tatt for unndragelser blir behandlet?»

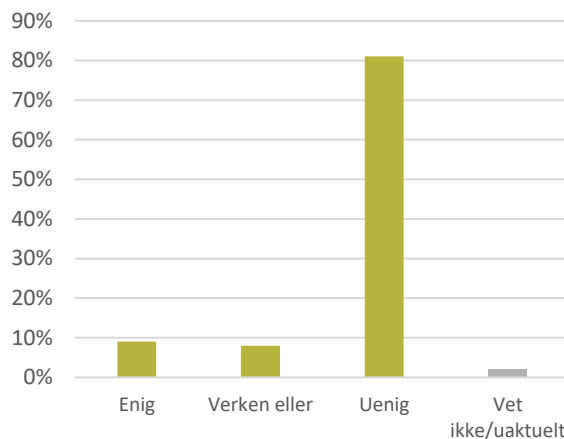
Kilde: SERO 2018.

2.5 Virksomhetslederens holdninger til arbeidslivskriminalitet

Å etterleve regelverket er, som tidligere omtalt, ikke nødvendigvis et rasjonelt økonomisk valg, men påvirket av sosiale normer, personlige verdier, holdninger og ikke-rasjonelle beslutninger (Kornhauser, 2007). Etterlevelsen etter skatteregelverket er også betydelig høyere enn oppdagelsesrisikoen skulle tilsi (Frey & Feld, 2002).

SERO 2017 finner at rundt 80 prosent av virksomhetslederne er uenige i at det i visse tilfeller kan aksepteres at en virksomhet bevisst unndrar skatt og avgift, jf. figur 2.6. Andelene er omtrent like som tidligere.

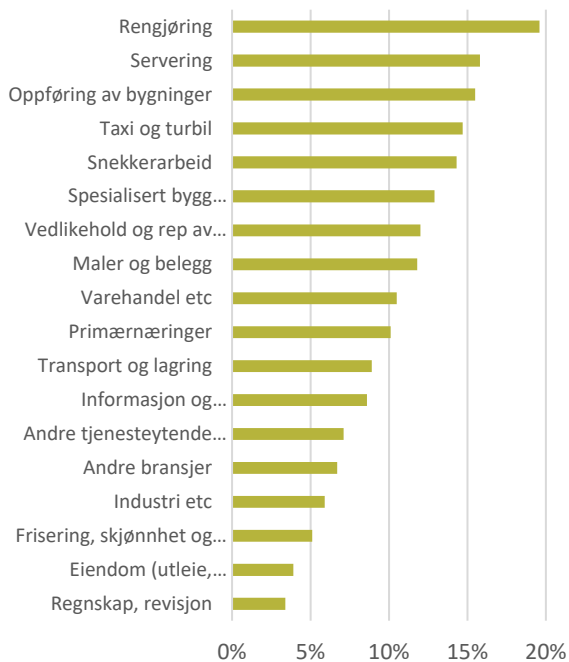
Figur 2.6 «I enkelte tilfeller kan det aksepteres at en virksomhet bevisst unndrar skatt og avgift»

Kilde: Skatteetaten (2017).

Resultatene indikerer at virksomhetslederne jevnt over har høy skattemoral og de fleste mener at det ikke finnes situasjoner der det er akseptabelt å bevisst unndra skatt og avgift. Det er imidlertid også her store variasjoner mellom ulike bransjer. Innen rengjøring, servering, bygg- og anleggsbransjen er det relativt mange som er helt eller delvis enige i at det i visse tilfeller kan aksepteres at virksomheter bevisst unndrar skatt og avgift.

Figur 2.7 Andel helt eller delvis enige i at det «i enkelte tilfeller kan det aksepteres at en virksomhet bevisst unndrar skatt og avgift». Fordelt på bransjer.

Kilde: Skatteetaten (2017).

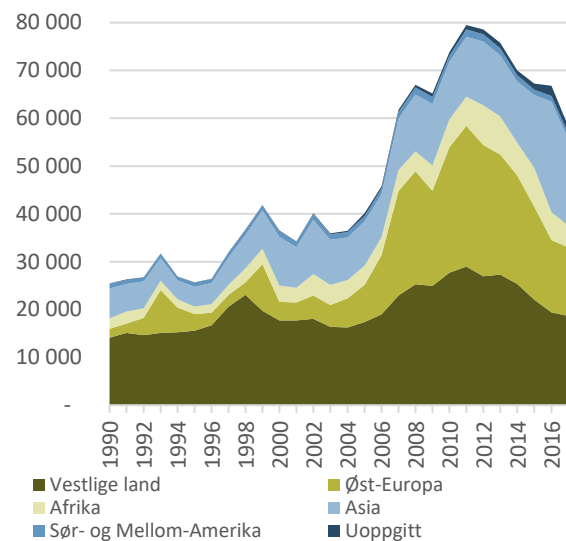
Det oppgis ikke årsaker til at det i disse bransjene er større aksept for bevisst å unndra skatt og avgift. Det er imidlertid i stor grad i de samme bransjene at respondentene opplever å konkurrere mot virksomheter som har lavere kostnadsnivå fordi de driver svart eller på annen måte unndrar skatter og avgifter. Det kan være en indikasjon på at aksepten for å drive ulovlig øker dersom man opplever at konkurrentene gjør det. Argumentet underbygges av Frey og Torgler (2007) som finner at skattemoralen øker dersom det oppfattes at også andre skattytere er ærlige i sin innrapportering.

2.6 Innvandringen har avtatt de siste årene

I 2004 ble Estland, Latvia, Litauen, Polen, Slovakia, Slovenia, Tsjekkia, og Ungarn medlemmer av EU og dermed EUs indre marked med fri flyt av personer, varer, tjenester og kapital. EU-utvidelsen utgjør et tydelig skifte i den samlede innvandringen til

Norge, jf. figur 2.8. I perioden fra 2004 til 2011 vokste innvandringen fra 36 500 personer til nesten 80 000 personer. Økningen kom i hovedsak som følge av innvandring fra de østeuropeiske landene. Den klart største andelen av innvandrerne til Norge kommer fra Europa, etterfulgt av Asia.

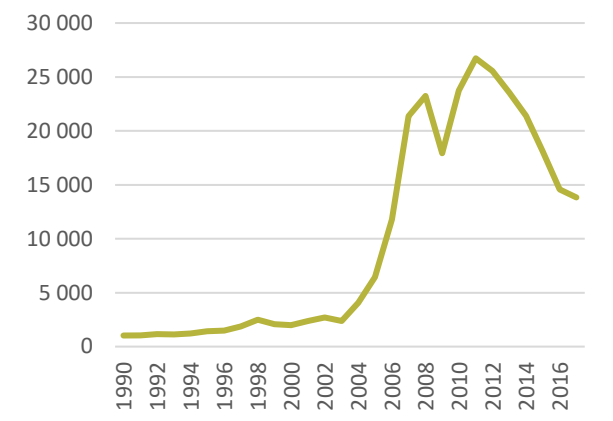
Figur 2.8 Innvandring til Norge, fordelt på landbakgrunn.

Note: Asia inkluderer Tyrkia. Uoppgitt er statsløse eller personer med ukjent landbakgrunn.
Kilde: SSB.

For tilbudet av arbeidslivskriminalitet er det sannsynligvis arbeidsinnvandringen som er av størst betydning. Arbeidsinnvandring utgjør, sammen med familiegjenforening, utgjort størsteparten av innvandringen de siste årene. Utviklingen i arbeidsinnvandringen følger i stor grad den samme trenden og sammensetningen som den samlede innvandringen, jf. figur 2.9.

Figur 2.9 Arbeidsinnvandring til Norge.

Kilde: SSB.

Med fri flyt av arbeidskraft i EU/EØS er det mer utfordrende å opprettholde vedvarende forskjeller i lønns- og levevilkår på tvers av landene. I Norge er gevinsten av å bryte regelverket relativt stor, på grunn av høyt skattenivå, generøse trygdeordninger og høye priser. Dette kan gjøre Norge til et attraktivt marked for aktører som er villige til å drive ulovlig virksomhet.

Figur 2.8 og 2.9 viser imidlertid at det har vært en relativt kraftig reduksjon i innvandringen til Norge de siste årene. Veksten snudde i 2011 og antallet har falt mer markant siden oljeprisfallet i 2014. Spesielt stor har reduksjonen vært i innvandringen fra de østeuropeiske landene. Isolert sett taler færre arbeidsinnvandrere for et lavere tilbud av arbeidslivskriminelle tjenester.

Personer som oppholder seg ulovlig i Norge er også en potensielt viktig kilde for tilbud av arbeidskraft, som enten begår eller blir utsatt for arbeidslivskriminalitet. Personer som oppholder seg i landet ulovlig har ingen rettigheter og de utgjør derfor en sårbar gruppe i arbeidsmarkedet.

Det er ingen eksakte tall på hvor mange personer som oppholder seg ulovlig i Norge. Tall fra Politiets

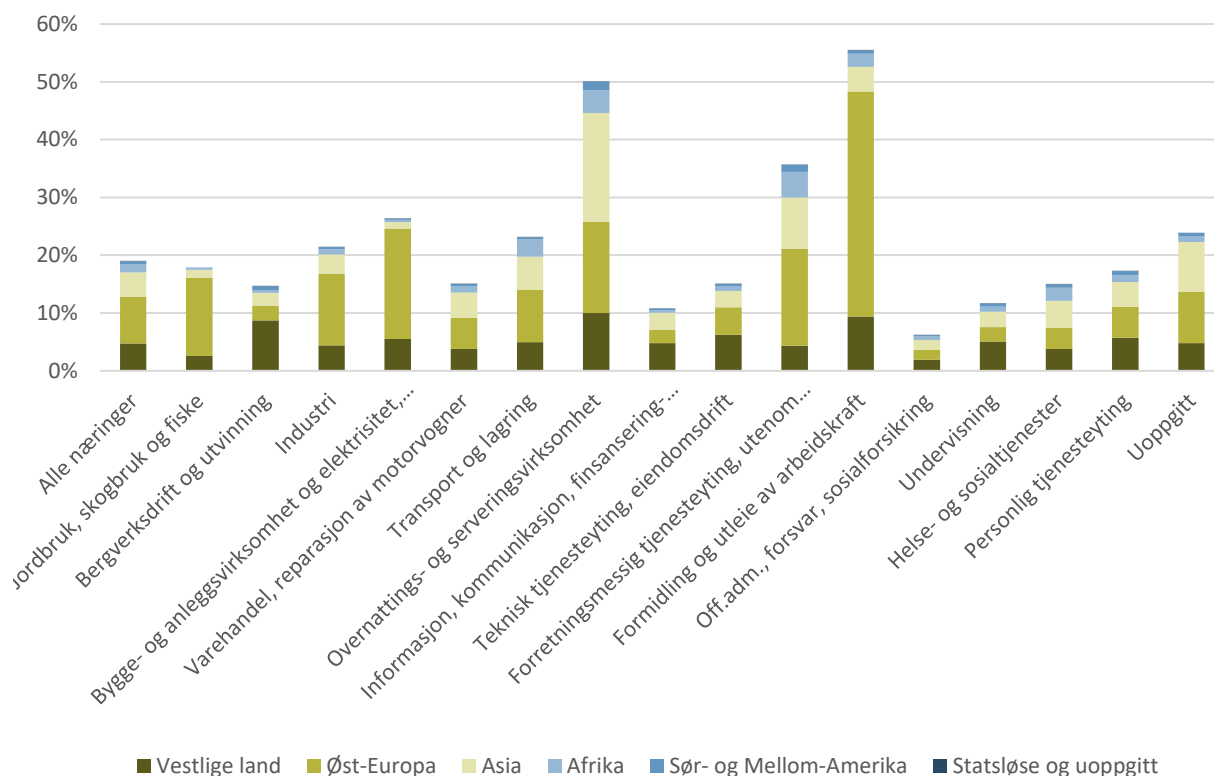
Utlendingsenhet (PU) viser at om lag 4 700 personer oppholdt seg ulovlig i Norge ved inngangen til 2019 (Politiets Utlendingsenhet, 2019). Antallet er betydelig redusert fra rundt 14 000 personer i 2014. PU mener samtidig det er sannsynlig at mange av personene har forlatt landet uten å melde fra.

PU's tall fanger imidlertid ikke opp alle som oppholder seg ulovlig i Norge, for eksempel personer som har ankommet på et besøksvisum, men som har blitt værende i Norge etter visumets utløp. Både i 2006 og 2010 anslo henholdsvis SSB og Oxford Research at om lag 18 000 personer oppholdt seg ulovlig i Norge (Zhang, 2008; Oxford Research, 2014).

Ser vi på sysselsettingsstatistikken finner vi at mange av de sysselsatte med innvandrerbakgrunn er konsentrert i utvalgte næringer, jf. figur 2.10. Innen overnattings- og serveringsvirksomhet, bygge- og anleggsnæringen, transport og lager og i industrien har mer enn hver femte sysselsatt innvandrerbakgrunn. Mer enn 55 prosent av de sysselsatte innen formidling og utleie av arbeidskraft er også av utenlandsk opprinnelse.

Felles for de fleste næringene med en høy andel utenlandsk arbeidskraft er at det i relativt liten grad stilles krav til formelle kvalifikasjoner. Det er en indikasjon om at denne type jobber er relativt attraktive i Norge, sammenlignet med tilsvarende jobber i andre land.

Figur 2.10 Andel av de sysselsatte med utenlandsk opprinnelse, fordelt på næring. 2017.

Tallene inkluderer sysselsatte som er registrert bosatt og lønnstakere som ikke er registrert bosatt i Norge. Kilde: SSB.

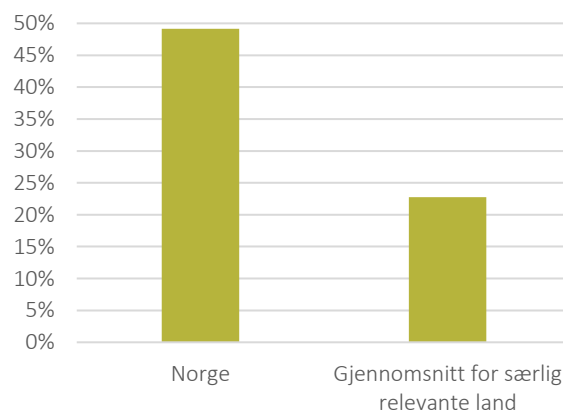
Sysselsettingen indikerer også at innvandrere fra ulike områder har ulike komparative fortrinn i arbeidsmarkedet. Blant annet er det en betydelig overvekt av østeuropeiske arbeidere i bygge- og anleggssektoren, mens i serveringsbransjen er det flere med asiatisk bakgrunn.

Stor innvandring eller høye andeler utenlandsk arbeidskraft i næringslivet er ikke ensbetydende med stort tilbud av arbeidslivskriminelle tjenester. Den utenlandske arbeidsstyrken i Norge kan imidlertid ha noen kjennetegn som øker risikoen for at de enten deltar i eller blir utsatt for arbeidslivskriminalitet.

En potensiell kilde til arbeidslivskriminalitet knyttet til den utenlandske arbeidsstyrken er en relativt lav organisasjonsgrad blant disse. Lav organisasjonsgrad reduserer arbeidernes kollektive forhandlingsmakt og kan føre til at det blir mindre kultur for

trygge og stabile lønns- og arbeidsvilkår, jf. figur 2.11 og kapittel 2.2. Dette kan igjen bidra til et økt omfang av arbeidslivskriminalitet.

Figur 2.11 Organisasjonsgrad i innvandrernes opprinnelsesland. 2015.

Særlig relevante land inkluderer Tsjekia, Ungarn, Latvia, Litauen, Polen, Slovakia, Slovenia og Sverige. Kilde: OECD.

En annen faktor som kan påvirke omfanget av arbeidslivskriminalitet er hvilke lønns- og arbeidsvilkår arbeidsinnvandrere sammenligner med når de kommer for å arbeide i Norge. Ser vi kun på lønn framstår arbeid i Norge som veldig attraktivt framfor arbeid i øvrige europeiske land, jf. figur 2.12. Den store lønnsforskjellen gjør også at lønn langt under det norske gjennomsnittet framstår som svært gunstige.

Det er ingen lovpålagt minstelønn i Norge. Å konkurrere med lave lønninger er derfor i seg selv ikke definert som arbeidslivskriminalitet.² Lavlønnskonkurranse er først og fremst relevant for utbredelsen av sosial dumping. Nasjonalt tverretattlig analyse- og etterretningssenter (2017) peker imidlertid på at det ofte sosial dumping og arbeidslivskriminalitet ofte forekommer samtidig, fordi aktører som driver med svært lave lønninger ofte også driver i strid med regler om arbeidsmiljø, sikkerhet og skatter og avgifter.

Særlig arbeidsinnvandrere som oppholder seg midlertidig i Norge kan ha gevinster av å godta lønns- og arbeidsvilkår som i norsk sammenheng oppleves

som sosial dumping og arbeidslivskriminalitet. Der som målet med å arbeide i Norge først og fremst er å finansiere livsopphold i hjemlandet, styrker de store lønnsforskjellene insentivene til å ta til takke med relativt dårlig levestandard og lønns- og arbeidsvilkår i en begrenset periode.

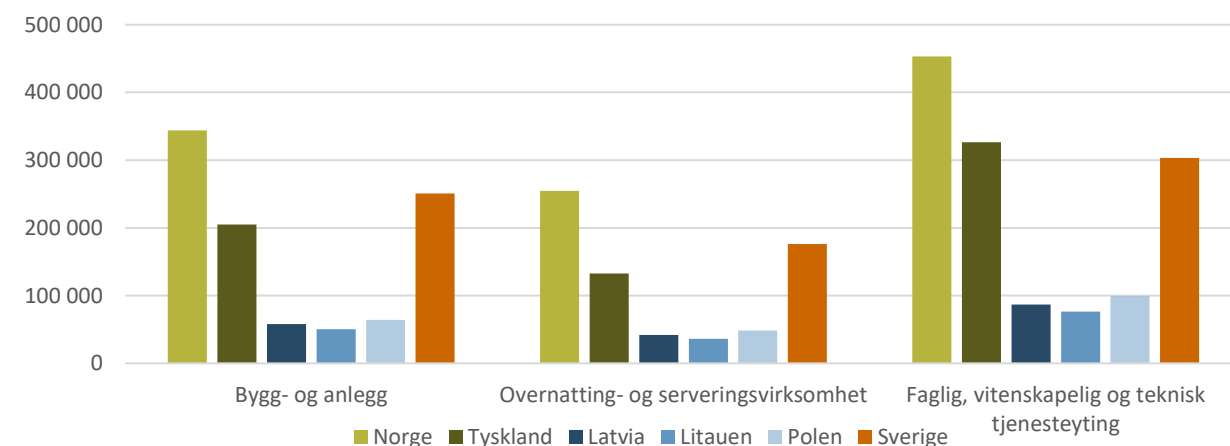
2.7 Tilbudsfaktorer oppsummert

I dette kapittelet har vi kartlagt en del faktorer som antas å ha sammenheng med utbredelse og omfang av arbeidslivskriminalitet i Norge. Ingen av indikatorene kan i seg selv konkludere med at det skjer kriminelle handlinger, men sees indikatorene i sammenheng er det noen sammenhenger som peker seg ut.

Det overordnede bildet, både fra indikatorene over og tidligere studier, er at norsk arbeidsliv i stor grad er preget av ryddige forhold og lovlidighet. Indikatorene gjennomgått over peker imidlertid i retning av at arbeidslivskriminelle tjenester potensielt er et større problem i utvalgte næringer.

Samlet sett peker bygg og anlegg, overnatting, servering og persontransport seg ut som næringer med

Figur 2.12 Gjennomsnittlig årslønn i utvalgte næringer, fordelt på land. 2017.

Årslønn i norske kroner er beregnet med gjennomsnittlig valutakurs mot Euro i 2017.

Kilde: Eurostat.

² Forutsatt at det ikke er gjeldende allmengjøring av tariffavtaler i bransjen.

utfordringer knyttet til flere av indikatorene. Med noe variasjon i indikatorene mellom bransjene gjelder dette både organisasjonsgrad, aksept for at virksomheter i visse tilfeller unndrar skatt og avgifter, høy andel arbeidsinnvandrere og opplevd konkurranse mot kriminelle aktører i markedet.

Selv om indikatorene peker i retning av noen utvalgte næringer betyr ikke dette direkte at det er her omfanget eller konsekvensene av arbeidslivskriminalitet er størst. Det kan for eksempel være at det i andre næringer er færre kriminelle aktører, men at det gjøres grovere arbeidslivskriminelle handlinger blant disse aktørene.

3 Faktorer på etterspørselssiden

I dette kapitlet gjennomgås faktorer som i størst grad påvirker etterspørselen etter arbeidslivskriminelle tjenester. Faktorene er kjøp av svart arbeid, holdninger til arbeidslivskriminalitet og ulike tiltak rettet mot etterspørselssiden.

3.1 Kjøp av svart arbeid

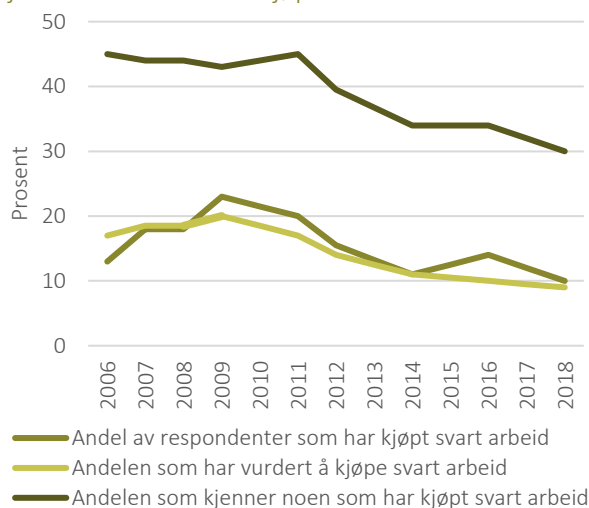
Etterspørselen av arbeidslivskriminelle tjenester påvirkes av personers og virksomheters holdninger til slike tjenester. Holdningene til etterlevelse av regelverket påvirkes igjen av hvilke normer som gjelder i arbeidsmarkedet og i hvilken grad regelbrudd ses på som akseptabelt. Å etterleve regelverket er ikke alltid et økonomisk rasjonelt valg, men aktørenes valg påvirkes også av sosiale normer, personlige verdier og ikke-rasjonelle beslutninger (Kornhauser, 2007).

Det har de siste ti årene vært en fallende trend i andelen som har kjøpt, vurdert å kjøpe eller kjenner noen som har kjøpt svart arbeid i SMSØs forbrukerundersøkelser, jf. figur 3.1.

At andelene som har kjøpt, vurdert å kjøpe eller kjenner noen som har kjøpt svart arbeid er redusert kan ha mange årsaker, blant annet økt opplevd eller faktisk risiko for avsløring, mer kunnskap eller endrede sosiale normer og holdninger. Det er imidlertid

uansett en indikasjon på at forbrukernes etterspørsel etter varer og tjenester som leveres med arbeidslivskriminelle metoder er lavere enn tidligere.

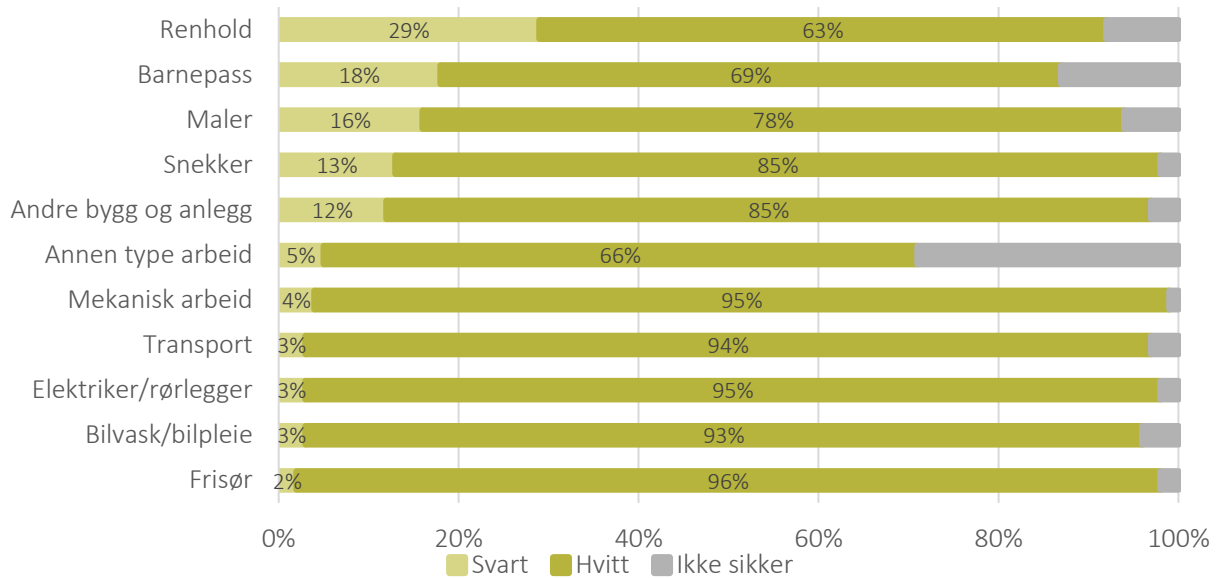
Figur 3.1 Andel som har kjøpt, vurdert å kjøpe og kjenner noen som har kjøpt svart arbeid

Kilde: SMSØs forbrukerundersøkelse 2018.

Figur 3.2 viser imidlertid at andelen av tjenestene som er kjøpt svart varierer betydelig mellom ulike bransjer og arbeidsoppgaver. Mer enn 10 prosent av tjenester innen renhold, barnepass og annen hjelp i hjemmet, maler, snekker og andre bygg- og anleggstjenester er kjøpt svart de to siste årene. Øvrige tjenester kjøpes svart i betydelig mindre omfang.

Figur 3.2 Kjøp av enkle tjenester de to siste årene - svart eller hvitt

Kilde: SMSØ forbrukerundersøkelse 2018.

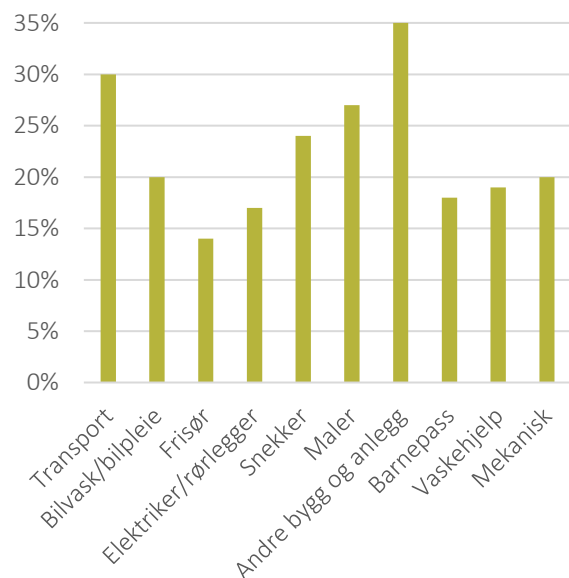
Blant forbrukere som har kjøpt en eller flere tjenester svart er imidlertid tilbøyeligheten til å etterspørre svart arbeid, også i andre transaksjoner, generelt høyere. 22 prosent av de som har kjøpt svart arbeid har selv bedt om tilbud på dette. Hele 51 prosent sier imidlertid at de hverken har bedt om eller motatt tilbud, som er en indikasjon på at det er underforstått at arbeidet skal gjøres svart.

Figur 3.3 viser at tilbøyeligheten til å etterspørre svart arbeid er betydelig blant respondentene som har kjøpt én eller flere tjenester svart. Det er klart flest som etterspør svart arbeid i bygg- og anleggstjenester, men også innen transport. Det ser imidlertid ut til å være relativt mindre etterspørsel etter elektriker- og rørleggertjenester. Dette kan for eksempel ha sammenheng med større opplevd risiko for å bli oppdaget eller at konsekvensene blir store hvis det oppstår feil på et senere tidspunkt.

Den klart viktigste begrunnelsen blant forbrukere som har kjøpt tjenester svart var at det var det billigste alternativet. Andre vanlige begrunnelser er at

det ble sett på som en vennetjeneste og at man får like god kvalitet som på hvitt arbeid, men sparer penger.

Figur 3.3 Andel av de som har kjøpt svart arbeid som selv har bedt om tilbud

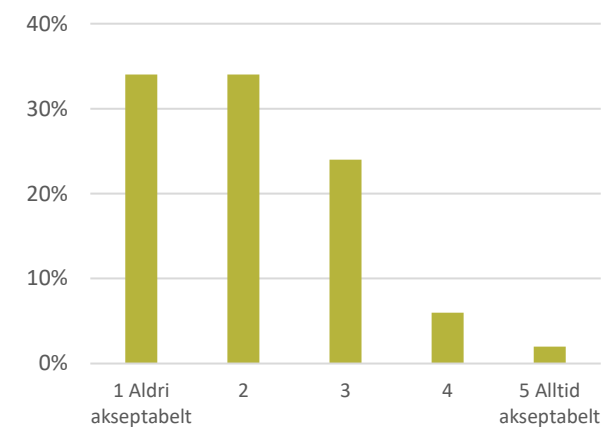

Kilde: SMSØs forbrukerundersøkelse 2018.

3.2 Holdninger til arbeidslivskriminalitet

SMSØs forbrukerundersøkelse 2018 finner at 34 prosent av befolkningen mener kjøp av svart arbeid aldri er akseptabelt, jf. figur 3.4. De som ikke tar kategorisk avstand fra svart arbeid mener det i gjennomsnitt er akseptabelt å kjøpe svart arbeid for 10 000 kroner. Resultatene indikerer at unge personer har høyere aksept for kjøp av svart arbeid enn eldre.

Figur 3.4 Hvilken grad synes du det er akseptabelt å kjøpe eller tilby svart arbeid?

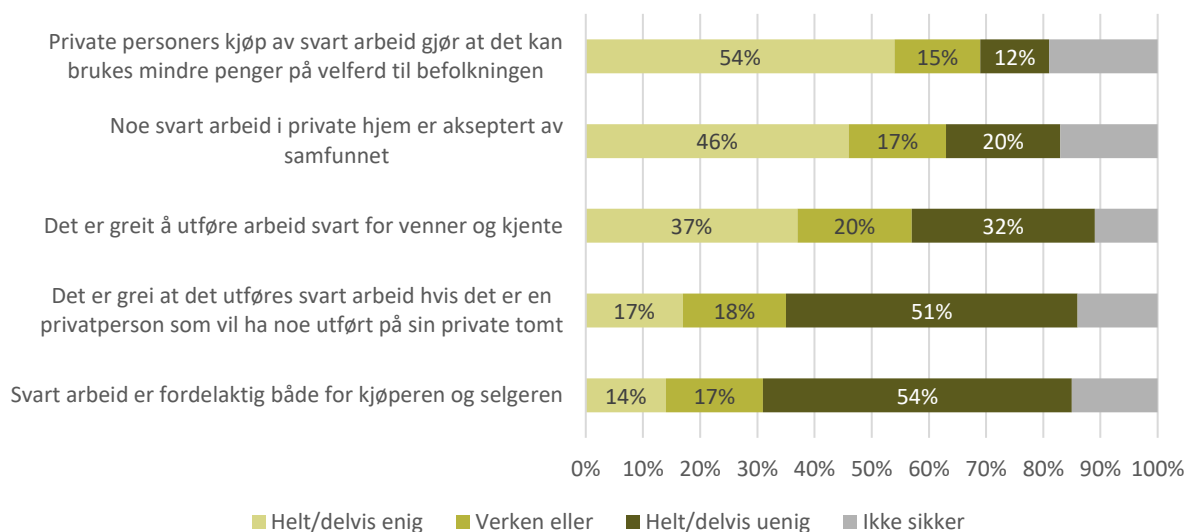

Kilde: SMSØs forbrukerundersøkelse 2018.

Figur 3.5 presenterer utvalgte påstander som indikerer forbrukernes holdninger til bruk og konsekvensene av svart arbeid og arbeidslivskriminalitet. Flertallet av forbrukerne er enige i at private kjøp av svart arbeid gjør at det kan brukes mindre penger på velferd til befolkningen, sett i sammenheng med at det ikke betales skatter og avgifter for svart arbeid. I 2016 svarte mer enn 70 prosent at *noe* av arbeidet ville blitt utført selv om det ble ikke kunne blitt kjøpt svart, kun 40 prosent ville imidlertid gjennomført alt.

Samtidig svarer nesten halvparten at noe svart arbeid i hjemmet er sosialt akseptert og at det er greit å utføre arbeid for venner og kjente. Bekjente er også den viktigste måten å komme i kontakt med tilbydere av svart arbeid (Dischler, 2016). Det er imidlertid kun 17 prosent som er enige i at det er greit å kjøpe svart arbeid som skal gjennomføres på privat tomt. Dette kan tolkes som et skille mellom det forbrukerne opplever som vennetjenester og det som oppleves som næringsaktivitet. I skattelovgivningen er det også åpnet for at privatpersoner kan kjøpe tjenester i hjemmet skattefritt for under 6 000

Figur 3.5 Holdninger til kjøp av svart arbeid

Kilde: SMSØs forbrukerundersøkelse 2018.

kroner fra en enkeltperson og 60 000 kroner samlet sett.³

Mer enn halvparten er uenige i at svart arbeid er fordelaktig for både kjøper og selger. Det kommer imidlertid ikke fram av undersøkelsen om respondentene mener én av partene kommer bedre ut enn den andre, eller om begge taper.

Overordnet finner forbrukerundersøkelsen at personer som har kjøpt svart arbeid i gjennomsnitt er mindre enige i påstander knyttet til negative sider av arbeidslivskriminalitet. For eksempel er kun 45 prosent av de som har kjøpt svart arbeid enige i at «det føles galt, siden det strider mot lover og regler», mot 75 prosent av de som ikke har kjøpt svart. De er imidlertid mer enige i påstander som rasjonaliserer kjøp av svart arbeid, som at «jeg kjøper svart arbeid når egen økonomi gjør det vanskelig å kjøpe hvitt».

3.3 Tiltak for å redusere etterspørselen

For å redusere etterspørselen etter arbeidslivskriminelle tjenester er det også iverksatt ulike offentlige tiltak for å informere og stille til ansvar de som skal kjøpe tjenester.

Oppdragsgivere som kjøper tjenester i bransjer som er omfattet av allmenngjøringsforskrifter har solidaransvar. Solidaransvaret innebærer at oppdragsgiver er ansvarlig for at oppdragstakerne nedover i en kontraktkjede følger sine forpliktelser i henhold til allmenngjøringsforskriften. Dersom forpliktelsene ikke overholdes kan oppdragsgiver holdes solidarisk ansvarlig for lønn, overtidsgodtgjøring og ferie-

penger arbeidstakerne har krav på gjennom allmenngjøringsforskriften. Slik reduserer solidaransvaret oppdragsgiveres insentiver til å etterspørre arbeidslivskriminelle tjenester.

Et annet tiltak for å redusere etterspørselen etter arbeidslivskriminelle tjenester er informasjonsspredning. Dette inkluderer blant annet etableringen av nettsiden Handlehvitt.no, som jobber forebyggende mot svart økonomi.

SMSØs forbrukerundersøkelse finner at andelen som oppgir å ha kjøpt svart arbeid øker etter at respondentene har blitt opplyst om definisjonen. Det indikerer at forbrukere mangler kunnskap om hva svart arbeid er, og at de derfor i noen tilfeller kjøper svart uten å være klar over det. Det er grunn til å tro at det også gjelder andre former for arbeidslivskriminalitet blant leverandører. Informasjon om konsekvensene av svart økonomi er med på å avskrekke etterspørrere av arbeidslivskriminelle tjenester. Det oppfordres også til å handle hvitt gjennom å framheve positive aspekter, som forbruker- og arbeidsrettigheter. Bott mfl. (2017) finner også at skattytere som blir påminnet de positive sidene av korrekt rapportering rapporterte inn mer enn personer som ble påminnet risikoen om å bli avslørt.

Også de som kjøper tjenester som leveres ved bruk av kriminelle metoder kan straffeforfølges, på samme måte som tilbyderne, jf. underkapittel 2.4. Som kjøper av svart arbeid kan man for eksempel bli dømt for medvirkning til skattesvik, med en strafferamme opp til 2 år i fengsel, i tillegg til eventuelle bøter.

³ Kriteriene som må oppfylles er: i) 6 000 kroner gjelder per husstand; ii) Arbeidet skjer i hjemmet, på hytta eller på bilen; iii) Du betaler som privatperson; iv) Du avtaler direkte med den som jobber for deg; v) Den som jobber for deg har ikke firma i samme bransje.

3.4 Etterspørselsfaktorer oppsummert

Også på etterspørselssiden av markedet er hovedtrekkene at de fleste unngår å kjøpe varer og tjenester som produseres med arbeidslivskriminelle metoder.

Spørreundersøkelsene indikerer at forbrukerne i hovedsak er enige i påstander om negative konsekvenser av kjøp av svart arbeid. Det er ser imidlertid ut til å være høyere aksept for svart arbeid i forbindelse med private tjenester mellom bekjente enn i det mer organiserte arbeids- og næringslivet.

Igjen er det noen tjenester som peker seg ut hvor etterspørselen etter tjenester produsert med kriminelle metoder er høyere. Tjenester i hjemmet, som rengjøring og barnepass, har den høyeste andelen svart kjøp. Også for snekker-, maler- og andre bygg- og anleggstjenester er en relativt høy andel av tjenestene kjøpt svart. Dette inkluderer imidlertid ikke elektriker- og rørleggertjenester, hvor andelen er blant de laveste av de utvalgte tjenestene.

4 Makroøkonomisk analyse av arbeidsinnvandring

I dette kapittelet gjennomfører vi en empirisk estimering av faktorer som kan påvirke nettoarbeidsinnvandringen til Norge.

Det er ingen direkte sammenheng mellom innvandring og arbeidslivskriminalitet. Samlet sett indikerer imidlertid funnene i det foregående kapittelet at det er utvalgte næringer som peker seg negativt ut. Disse næringene har ofte også relativt høye andeler utenlandsk arbeidskraft.

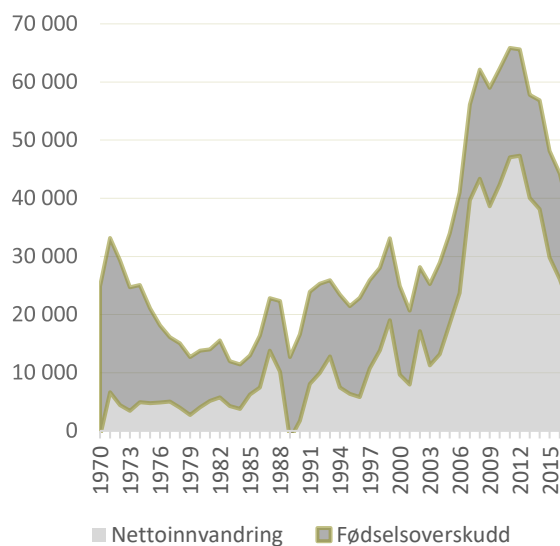
4.1 Faktorer som påvirker innvandringen

Norge har hatt positiv nettoinnvandring siden 1970. En betydelig andel av denne innvandringen har enten vært arbeidsinnvandrere eller innvandrere som har ønsket å skaffe seg arbeid etter ankomst. I store deler av denne perioden, har innvandring vært den viktigste bidragsyteren til befolkningsvekst i Norge, se figur 4.1, og dermed også et bidrag til vekst i arbeidsstokken. Vi legger til grunn at en klar majoritet av alle innvandrere ønsker seg meningsfylt arbeid, selv om flere innvandrergrupper faller utenfor, på grunn av alder, språk eller uføregrad.

Innvandringen på 1970-tallet var i hovedsak drevet av økt arbeidsinnvandring, etterfulgt av en vekst i familierelatert innvandring. I tillegg begynte Norge å motta flykninger fra andre land enn tidligere.

Nettoinnvandringen holdt seg stabil rundt 5 000 personer årlig fram til slutten av 1980-tallet, da den begynte å vokse, delvis på grunn av flere asylsøkere enn tidligere. Flyktningestrømmen vokste videre gjennom 1990-tallet, hovedsakelig drevet av krigene på Balkan, som forårsaket flyktningestrømmer i 1993 (Bosnia-Hercegovina) og 1999 (Kosovo). Flertallet av flyktningene fra Balkan ble værende i landet etter at freden kom.

Figur 4.1 Innvandringens bidrag til befolkningsvekst i perioden 1970–2017.

Kilder: Statistisk sentralbyrå og SØA.

Ved inngåelsen av EØS-avtalen i 1994, ble Norge en del av et felles europeisk arbeidsmarked. I starten hadde dette liten merkbar effekt på innvandringen, men fra utvidelsen av EØS-området i 2004 startet en ny epoke i norsk innvandringshistorie. Nettoinnvandringen økte markant på grunn av økt arbeidsinnvandring. I de første fem årene etter utvidelsen ble det gitt over 150 000 nye arbeidstillatelser til utenlandske arbeidstakere fra de nye EU-landene, i samme periode ble om lag 140 000 slike tillatelser fornyet.

Finanskrisen i 2008 førte til økt ledighet i mange land, også i Norge, hvor ledigheten særlig påvirket de (sykliske) næringene hvor mange arbeidsinnvandrere hadde funnet arbeid. Svakere insentiver for potensielle arbeidsinnvandrere, samt noe økt utvandring, ga en midlertidig reduksjon i nettoinnvandringen til Norge.

Siden 2012 har nettoinnvandringen avtatt, kun brutt av en relativt stor flyktningebølge høsten 2015. Nedgangen skyldes bl.a. økt utvandring og redusert arbeidsinnvandring. Sannsynlige årsaker til denne

utviklingen er oljeprisfallet sommeren 2014, som dempet den økonomiske aktiviteten i Norge betraktelig, og styrkede økonomiske vilkår i mange opprinnelsesland, særlig i Europa.

Siden 1970-tallet synes altså økonomiske forhold å være en viktig forklaringsvariabel for frivillig innvandring til Norge, særlig gjennom hvordan arbeidsinnvandringen påvirkes. Andre faktorer er imidlertid også sannsynligvis viktige. Migrasjonsteori fremhever for eksempel ofte betydningen av eksisterende befolkning fra en persons opprinnelsesland som en egen trekkfaktor som reduserer migrasjonskostnader, bl.a. ved å redusere usikkerhet knyttet til reisen eller evnen til å skaffe seg bolig, arbeid og meningsfulle sosiale nettverk.

Utviklingen i familierelatert innvandring har vært økt klart siden starten av 1990-tallet, og må sees i sammenheng med tidligere innvandring, tvungen så vel som frivillig. Etter 2004 har f.eks. familiegjenforeninger med østeuropeiske, tidligere arbeidsinnvandrere, vært en viktig bidragsyter til høye innvandringstall fra Europa.

Således, virker det som om ulike økonomiske faktorer er en viktig faktor for frivillig innvandring til Norge som helhet, direkte for arbeidsinnvandring, og indirekte for familiegjenforeninger.

Det er imidlertid viktig å være klar over at ikke all familierelatert innvandring følger av tidligere innvandring drevet av økonomiske preferanser. Familierelatert innvandring knyttet til norske statsborgere (familieetablering) er for eksempel en viktig del av familieinnvandringsstatistikken, og enkelte tilfeller av familiegjenforening med tidligere flyktninger må

sees på som et alternativ til flukt som i større grad påvirkes av push-faktorer knyttet til konflikt eller katastrofer enn av push- og pull-faktorer knyttet til økonomiske forhold.

Vi kan imidlertid si at det kan sannsynliggjøres at arbeidsinnvandringen til Norge til stor del kan forklares av økonomi- og arbeidsrelaterte forhold hjemme og i utlandet og relasjonen mellom disse, samt at tidligere innvandring er en driver for framtidig innvandring gjennom såkalte nettverkseffekter.

Statistisk sentralbyrås framskrivningsmodeller er et nærliggende eksempel på hvordan slike faktorer benyttes til å forklare innvandringen til Norge. I deres jevnligge framskrivinger bestemmes innvandringen hovedsakelig av følgende faktorer:⁴

- Inntekt i Norge sammenliknet med andre deler av verden, målt i kjøpekraftjustert brutto nasjonalprodukt (BNP) i nominell verdi per innbygger
- Arbeidsledighetsrate i Norge og i andre deler av verden
- Antall innvandrere (fra samme landgruppe) som allerede befinner seg i Norge
- Befolkningsutviklingen i andre deler av verden

De nøyaktige modellspesifikasjonene er ulike avhengig av hvilke landgrupper de analyserer, men i utgangspunktet søker de å forklare innvandringen hovedsakelig gjennom økonomiske og arbeidsmarkedsrelevante faktorer samt størrelsen på innvandrerbefolkningen som allerede befinner seg i Norge. I så måte hensyntar de økonomiske faktorer og ev.

⁴ Se Cappelen, Skjerpen & Tønnessen (2015) for en mer utførlig beskrivelse av deres fremgangsmåte.

nettverkseffekter. I likhet med SSB, tar vi utgangspunkt i de samme faktorene i vår empiriske analyse.

4.2 Datagrunnlag

For å estimere hvilke faktorer som påvirker arbeidsinnvandringen til Norge benyttes aggregerte data på konjunkturer, lønn og arbeidsforhold i relevante land.

Datasettet som ligger til grunn for den økonometriske analysen er satt sammen av data fra ulike kilder. Grunnlaget er imidlertid begrenset til offentlig tilgjengelig statistikk. Datasettet har panelstruktur med informasjon om et tverrsnitt av land over tid.

De to viktigste kildene er Eurostats og Statistisk Sentralbyrås (SSB) statistikkbanker. Begge statistikkbankene har lange tidsserier med informasjon om alt fra økonomisk vekst til innvandring, befolkningssammensetning, utdanningsnivå mv.

For å unngå betydelige mengder manglende datapunkter er datasettet benyttet i denne analysen begrenset til perioden 2003–2017 og et utvalg på 28 europeiske land.

4.2.1 Statistisk sentralbyrå

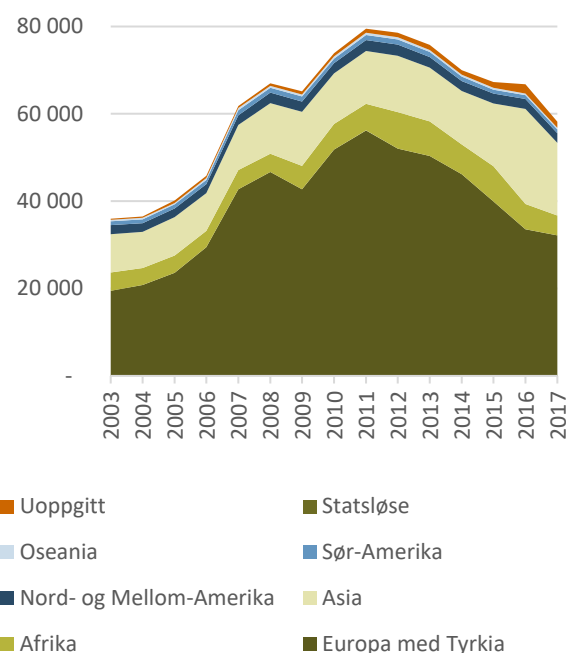
Fra SSB har vi hentet informasjon om innvandring fra enkeltland til Norge i perioden 2003 til 2017. I Statistikkbanken er det kun samlet innvandring fordelt på enkeltland, arbeidsinnvandring isolert sett er kun tilgjengelig for aggregerte regioner.

Som en indikator på arbeidsinnvandringen består tallgrunnlaget samlet årlig innvandring og nettoinnvandring fra europeiske land. Statistikken er basert på Utlendingsdirektoratets statistikk.

Innvandringen fra Europa utgjør størsteparten av innvandringen til Norge, jf. figur 4.2. I 2017 utgjorde arbeidsinnvandringen mer enn 60 prosent av den

samlede europeiske innvandringen. Andelen arbeidsinnvandrere er betydelig lavere for de andre regionene.

Figur 4.2 Innvandring til Norge, fordelt på verdensdeler

Kilde: SSB.

4.2.2 Eurostat

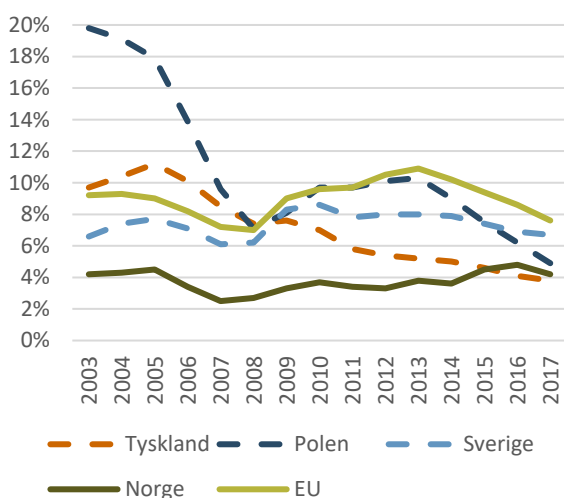
For å få sammenlignbare tall på tvers av land er det meste av tallgrunnlaget hentet fra Eurostat.

Fra Eurostat har vi hentet informasjon om bruttonasjonalprodukt (BNP), arbeidsledighet, skattenivå og utdanningsnivå.

Tallgrunnlaget fra Eurostat er sammensatt av flere ulike kilder fra hvert enkelt medlemsland. Informasjon om BNP og økonomisk vekst kommer fra medlemslandenes nasjonalregnskap, men sammenstilles av Eurostat for å være sammenlignbare på tvers av landegrensene.

Statistikk for arbeidsledighet er hentet fra de nasjonale arbeidskraftundersøkelsene (AKU). Norge har gjennom perioden hatt betydelig lavere arbeidsledighet enn de fleste andre europeiske land, men forskjellen er redusert de siste årene.

Figur 4.3 Arbeidsledighet i utvalgte europeiske land. 2003-2017.

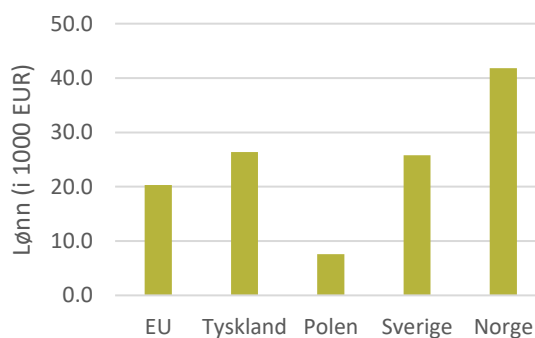

Kilde: Eurostat.

Lønnsforskjeller mellom Norge og de andre europeiske landene er basert på en spørreundersøkelse om arbeidskraftkostnader som gjennomføres hvert fjerde år. De årlige arbeidskraftkostnadstallene ekstrapoleres med bakgrunn i en arbeidskraftkostnadsindeks. Variabelen er kun basert på lønnsforskjeller, ikke andre arbeidskraftkostnader.

Figur 4.4 viser at Norge har relativt høy gjennomsnittslønn i industri, bygg og anlegg og servicenæringene, sammenlignet med andre europeiske land. Forskjellene er imidlertid redusert noe i perioden 2003-2017.

Figur 4.4 Gjennomsnittlig lønn i industri, bygg og anlegg og servicenæring i utvalgte europeiske land. 2017.

Kilde: Eurostat.

Ytterlige variabler som er hentet fra Eurostat og testes i vår empiriske analyse knytter seg til engelsk-kunnskaper, hvor lett det er å starte egen virksomhet og skattenivå.

4.3 Fremgangsmåte

Den økonometriske analysen bygger det konstruerte datasettet beskrevet i kapittel 4.2. Målet med analysen er å se hvilke faktorer som har betydelig sammenheng med arbeidsinnvandringen til Norge.

Den avhengige variabelen i modellen er den årlige migrasjonsraten mellom Norge og de enkelte europeiske landene. Migrasjonsraten, MR , er definert som antall innvandrere til Norge som andel av fraflyttingslandets befolkning.

$$MR = \frac{\text{Antall innvandrere}}{\text{Befolkning i fraflyttingslandet}}$$

Av praktiske årsaker er den uavhengige variabelen målt i samlet migrasjonsrate fra europeiske land, framfor arbeidsmigrasjonsrate, jf. kapittel 4.2.1. Den høye andelen arbeidsinnvandrere fra Europa gjør at samlet migrasjonsrate er en god indikator for hvordan arbeidsinnvandringen varierer med forklaringsvariablene.

De uavhengige variablene vi tester inkluderer mål for inntektsforskjeller, konjunkturer og utdanningsnivå.

Lønnsforskjeller måles med hvor høy gjennomsnittslønnen i industri-, bygg- og anleggs- og servicenæringene er i Norge, sammenlignet med hjemlandet.

$$W = \frac{w^{nor}}{w^i},$$

hvor w^{nor} er gjennomsnittslønnen i Norge og w^i er tilsvarende gjennomsnittslønn i hjemlandet, målt i euro.

Arbeidsledighet i prosent av arbeidsstyrken benyttes som mål på konjunktursituasjonen i Norge og utlandet, mens utdanningsnivå indikeres av befolkningsandelen mellom 15 og 74 år i opprinnelseslandet som har fullført høyere utdanning.

4.4 Resultater

Vi testet hvordan ulike økonomiske og arbeidsrelaterte faktorer påvirker innvandringen til Norge ved hjelp av fremgangsmåten beskrevet over, herunder også faktorene SSB benytter i sine innvandringsframskrivninger. Det viste seg utfordrende å sette sammen en direkte sammenliknbar modellspesifikasjon som ga statistisk signifikante resultater med vårt datagrunnlag. Det er imidlertid interessant at en direkte replikasjon av SSBs modell ikke i betydelig grad kunne forklare innvandringsstrømningene til Norge i perioden 2003-2017.

Vi testet også ulike indikatorvariable for å fange opp effekten av EU/EØS-utvidelsene i perioden, oljeprisfallet mot slutten av perioden, o.a., men fant ingen signifikant effekt av noen av disse.

Vi forsøkte også å finne en sammenheng mellom indikatorer som beskrev arbeids- og næringsforhold, bl.a. ved bruk av indikatorer fra DoingBusiness.org.⁵ Vi fant ikke tilstrekkelig evidens i data til å konkludere med en sammenheng mellom indikatorene og innvandringen til Norge.

Den endelige spesifikasjonen av den empiriske modellen er gjengitt nedenfor:

$$\begin{aligned} \ln(MR_t) = & \beta_0 + \beta_1 \ln(MR_{t-1}) + \beta_2 \ln(W_{t-1} * Ed_{t-1}) \\ & + \beta_3 \ln(U_{t-1}^{eur}) + \beta_4 \ln(U_{t-1}^{nor}) \\ & + \beta_5 \ln(Ed_{t-1}) + e_t \end{aligned}$$

Der MR_t og MR_{t-1} er migrasjonsraten (andelen i befolkningen som migrerte) fra et land til Norge i henholdsvis år t og $t-1$.

W_{t-1} er forholdet mellom lønnsnivået i industri-, bygg- og anleggs- og servicenæringer i Norge og opprinnelseslandene. Ed_{t-1} er utdanningsnivået i opprinnelseslandet, slik at β_2 kan tolkes som effekten av inntektsforskjellene, gitt landets utdanningsnivå.

U_{t-1}^{eur} er arbeidsledighetsraten i opprinnelseslandet, mens U_{t-1}^{nor} er arbeidsledighetsraten i Norge. e_t er et stokastisk feilledd som antas å være normalfordelt.

Estimeringsresultatene fra denne modellen vises i tabell 4.1.

⁵ Doing Business-indikatorerne er en del av en indeks skapt av S. Djankov ved Verdensbanken i samarbeid med nobelprisvinner O. Hart og professor A. Shleifer ved Harvard.

Estimeringen viser at tidligere høy innvandringsrate har en positiv effekt på innvandringsraten i året etter. Gitt dette resultatet bør man i et år med høy innvandring fra et land også forvente høy innvandring året etter, alt annet likt. En slik positiv effekt gir noe støtte til en antakelse om at nettverkseffekter påvirker innvandringen fra land i Europa til Norge.

For det første er det mulig at eksisterende arbeidsinnvandrere fra opprinnelseslandet reduserer transaksjonskostnader knyttet til å reise og etablere seg i landet, f.eks. gjennom hvordan kjennskap til boligmarkedet (inkl. leiemarkedet) og arbeidsmarkedet kan tenkes å bli kommunisert gjennom andre landsmenn.

For det andre vet vi at om lag en tredel av all innvandring fra Europa er familierelatert, enten gjennom familiegjenforening eller -etablering. Familiegjenforening fordrer per definisjon tidligere innvandring.

Samtidig klarer vi ikke å finne en statistisk signifikant effekt av størrelsen på innvandrerbefolkningen i Norge fra det enkelte land, hvilket er et motargu-

ment for at nettverkseffekter betyr noe for innvandringen fra Europa som helhet. Det er mulig at dette resultatet ville vært annerledes hadde vi kunnet estimert arbeidsinnvandringen direkte.

Vi finner også en statistisk betydelig positiv effekt av lønnsforskjeller i enkelte næringer mellom opprinnelsesland og Norge, kontrollert for utdanningsnivå. Estimeringsresultatene tyder på at flere innvandrere til Norge fra land hvor lønningene er betydelig lavere enn fra land hvor lønnsforskjellene er mindre. Det tyder på at (personlige) økonomiske forhold sannsynligvis er en viktig faktor for innvandringen til Norge og understreker sannsynligvis samtidig betydningen av arbeidsinnvandring som del av samlet innvandring til Norge. Vi finner ikke evidens i data for at et mer generelt inntektsmål (kjøpekraftjustert BNP per innbygger) har samme signifikans.

For å si noe konkret om konjunkturavhengighet vurderte vi effekten av arbeidsledighet. Estimeringsresultatene viser at det er evidens i data til å konkludere med at høy ledighet i et land vil påvirke migrasjonsraten positivt, alt annet likt. Motsatt vil høy ledighet i Norge redusere migrasjonsraten. Disse fun-

Tabell 4.1 Faktorer som påvirker innvandring til Norge fra Europa i perioden 2004-2017.

Variabel	Koeffisient (β_i)	Standardfeil	t-verdi	$P > t $	Konfidensintervall, 95%	
MR_{t-1}	0,393	0,068	5,76	0,000	0,258	0,528
$W_{t-1}Ed_{t-1}$	1,668	0,765	2,18	0,031	0,154	3,182
U_{t-1}^{eur}	0,541	0,124	4,35	0,000	0,294	0,787
U_{t-1}^{nor}	-0,589	0,295	-1,99	0,048	-1,175	-0,004
Ed_{t-1}	-2,087	1,041	-2,01	0,004	-4,147	-0,028
Konstantledd	-6,479	0,924	-7,01	0,000	-8,307	-4,651

R-verdi = 0,7411

Kilder: Samfunnsøkonomisk analyse AS

nene indikerer at arbeidsmuligheter, både i opprinnelsesland og i Norge, påvirker den samlede innvandringen fra europeiske land.

Avslutningsvis viser estimeringsresultatene en klar statistisk sammenheng mellom opprinnelseslandets

utdanningsnivå og innvandring til Norge. Desto høyere et lands utdanningsnivå er, desto lavere kan man forvente at migrasjonsraten (til Norge) vil være. Utdanning og levestandard henger gjerne sammen, og resultatet er i tråd med vanlige antakelser om arbeidsinnvandring.

5 Referanser

- Arbeidstilsynet, Kriminalomsorgen, Kripos, Mattilsynet, NAV, Politiets utlendingsenhet, . . . Økokrim. (2014). *Situasjonsbeskrivelse 2014 - Arbeidsmarkedskriminalitet i Norge*. Oslo.
- Barth, E., & Ognedal, T. (2004). *Markeder med svart arbeid*. Frischsenteret - Rapport 9/2004.
- Bø, E. E., Slemrod, J., & Thoresen, T. O. (2015). Taxes on the internet. Deterrence effects of public disclosure. *American Economic Journal: Economic Policy* 7, 36-62.
- Bott, K. M., Cappelen, A., & Sørensen, E. (2017). *You've got mail: A randomised field experiment on tax evasion*. NHH Department of Economics Discussion paper 26/2014.
- Cappelen, Å., Skjerpen, T., & Tønnesen, M. (2015). Forecasting immigration in official population projections using an econometric model. *International Migration Review* 49(4), ss. 945-980.
- Clotfelter, C. T. (1983). Tax Evasion and Tax Rates: An Analysis of Individual Returns. *The Review of Economics and Statistics* 65(3), 363-373.
- Dell'Anno, R. (2003). *Estimating the Shadow Economy in Italy: a Structural Equation Approach*. Aarhus University Department of Economics Working Paper Nr. 2003-07.
- Dischler, R. (2016). *Undersøkelse om svart arbeid 2016*.
- Djupdal, K., & Myhrvold-Hanssen, T. L. (2017). *Arbeidslivskriminaliteten kan bekjempes*. Skatteetaten analysenytt 1/2017.
- Feld, L. P., Schmidt, A. J., & Schneider, F. (2007). *Tax Evasion, Black Activities and Deterrence in Germany: An Institutional and Empirical Perspective*. Germany: Department of Economics, University of Heidelberg.
- Frey, B. S., & Feld, L. P. (2002). *Deterrence and Morale in Taxation: An Empirical Analysis*. CESifo working paper nr. 760.
- Frey, B. S., & Torgler, B. (2007). Tax morale and conditional cooperation. *Journal of comparative economics* 35, 136-159.
- Innst. O. nr. 72 (2004-2005). (2004-2005). *Instilling fra Justiskomiteen om lov om straff (straffeloven)*.
- Kleven, H., Knudsen, M. B., Kreiner, C. T., Pedersen, S., & Saez, E. (2011). Unwilling or Unable to Cheat? Evidence from a Tax Audit Experiment in Denmark. *Econometrica* 79(3), 651-692.
- Kornhauser, M. E. (2007). *Normative and Cognitive Aspects of Tax Compliance: Literature Review and Recommendations for the IRS Regarding Individual Taxpayers*. National Taxpayer Advocate, II 2007 Annual Reports to Congress 138.
- Leknes, S., Løkken, S., Syse, A., & Tønnessen, M. (2018). *Befolkningsframskrivingene 2018. Modeller, forutsetninger og resultater*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.
- Lippert, O., & Walker, M. (1997). *The Underground Economy: Global Evidence of its Size and Impact*. The Fraser Institute.
- Mummert, A., & Schneider, F. (2001). The German Shadow Economy: Parted in a United

- Germany? *FinanzArchiv: Public Finance Analysis*.
- Næringslivets sikkerhetsråd. (2017). *Kriminalitets- og sikkerhetsundersøkelsen i Norge 2017*.
- Nergaard, K. (2018). *Organisasjonsgrader, tariffavtaledekning og arbeidskonflikter 2016/2017*. Fafo-notat 2018:20.
- NTAES. (2017). *Arbeidslivskriminalitet i Norge. Situasjonsbeskrivelse 2017*. Nasjonalt tverretattlig analyse- og etterretningscenter.
- Oxford Research. (2014). *Et marginalt problem? Asylsøkere, ulovlig opphold og kriminalitet*.
- Politiets Utlendingsenhet. (2019). *Hvor mange oppholder seg ulovlig i Norge?* Hentet fra <https://www.politiet.no/om/organisasjonen/sarorganene/politiets-utlendingsenhet/hvor-mange-oppholder-seg-ulovlig-i-norge/>
- Skatteetaten. (2017). *SERO 2017. Skatteetatens undersøkelse om etterlevelse, rapportering og oppdagelsesrisiko*.
- Skatteetaten. (2018). *Skatteetatens undersøkelse om etterlevelse, rapportering og oppdagelsesrisiko 2018*.
- Skatteetaten. (2018). *Undersøkelse om svart arbeid*.
- SØA. (2016). *Analyse av effektene av oppdeling av veikontrakter*. SØA-rapport 30-2016.
- SØA. (2016). *Samlet vurdering av innsatsen mot sosial dumping og arbeidslivskriminalitet*. SØA-rapport 54-2016.
- SØA. (2017). *Analyse av former, omfang og utvikling av arbeidslivskriminalitet*. SØA-rapport 69-2017.
- Topnes, L., & Sherling, F. (2015). *Samarbeid mot arbeidsmarkeds-kriminalitet*. Miljøkrim - Tidsskriftet for miljøkriminalitet.
- Trygstad, S. C. (2017). *Kunnskapsstatus om varsling og varslingsprosesser*. Fafo-notat 2017:03.
- Zhang, L.-C. (2008). *Developing methods for determining the number of unauthorized foreigners in Norway*. SSB-documents 11/2008.

SAMFUNNSØKONOMISK ANALYSE